

BETEKINTŐ

2017/4. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Papp István: Nagyítás

Gondolatok a 10 éves a Betekintőről

Müller Rolf: Erőszakszámadás

Fenyítés és halál az ÁVH-jelentésekben, 1952

Palasik Mária: Illegalitásban a Rákosi-korszakban - Hortobágyi János története

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Kummer Ferenc - a lakatosból lett bányamérnök

Takács Tibor: Ügynök a lelátón

Adalékok az állambiztonsági térhasználathoz

Borvendég Zsuzsanna: Fél lábbal a kapitalizmusban.

A vegyes vállalatok szerepe és jelentősége a hírszerzés és a gazdaság területén az 1970-es és 80-as években.

Orbán-Schwarzkopf Balázs: Fegyver, szex, drog és rock 'n roll a 80-as években

Válogatás a nemzetközi kábítószer- és fegyverkereskedelem, valamint terrorizmus kutatható állambiztonsági irataiból

Vörös Géza: Adalékok a magyar vatikáni kapcsolatok 1989/90-es újrafelvételéhez

Betekintő 2017/4.

Kedves Olvasóink!

Jelen számunk bizonyos értelemben határkő a Betekintő folyóirat történetében. 2017. november 29-én az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának díszterme adott helyet a folyóirat 10 éves fennállásának alkalmából rendezett tudományos konferenciának. Az eseményt *Nagyítás* címmel hirdettük meg. A kifejezés utal egyrészt Michelangelo Antonioni klasszikus filmjének címére, amely többféleképpen is értelmezhető. A mozi főhőse egy tehetséges fényképész, aki egyik felvételének újbóli és újbóli nagyítása nyomán a valóság egyre érdekesebb és izgalmasabb részleteit ismerheti meg.

A nagyítás szó ugyanakkor a folyóirat szimbólumává vált fotóra is emlékeztet. A Betekintő – talán ma már közismert logója – egy fényképezőgépet tartó férfi, aki éppen szemben áll velünk, s ránk villantja készülékét. A felvétel egy állambiztonsági oktatófilmből származik, de meggyőződésünk szerint jelképezi a nálunk publikáló történészek és levéltárosok munkáját is. Ahogyan Antonioni filmjének főhőse, úgy a Betekintő szerzői is igyekeznek egyre közelebb és közelebb férkőzni a múlthoz, egyre élesebb és pontosabb képet rajzolni róla. Ez a munka azonban nem az optikán és a fényerősségen, hanem elsősorban a politikai rendőrség közreműködésével született, gyakran nehezen olvasható és értelmezhető forrásokon alapul.

Jelen szám nem csupán a 2017-es évet, hanem az első tíz esztendőt is lezárja. A következőkben a tartalmi, szerkezeti és külsőleges megújulása összpontosít a Betekintő új szerkesztősége, amely a 2018-as első lapszámban mutatkozik be és ismerteti elgondolásait az érdeklődőkkel. Reméljük, hogy hűséges olvasóink velünk tartanak és egyben újabb érdeklődő és nyitott embereket tudunk megszólítani.

Budapest, 2018. január 11.

Papp István főszerkesztő

Müller Rolf
Erőszakszámadás

Fenyítés és halál az ÁVH-jelentésekben, 1952

E közleményben az Államvédelmi Hatóság két büntetés-végrehajtási intézményének 1952-ből fennmaradt irataira támaszkodva próbálom rekonstruálni a közvetlen erőszak formáit és azok hatásait. A vizsgálat ugyan csak egy év történéseit veszi számba, azonban a tágabb értelmezési keret mégis a politikai rendőrség 1950 és 1953 közötti „csúcsidőszaka”, amikor a szervezet szinte „államvédelmi minisztériumként” örködött az ország külső és belső biztonságán. Hatalmi súlyának növekedése nem egyszerűen önállósodást jelentett, hanem funkcióhalmozást is, s ennek egyértelmű jele volt, hogy fennhatóságát kiterjesztette az internálótáborokra és több börtönre is.

Ezen intézmények ávéhás időszakából mindeddig nem került elő olyan korabeli forrás, amely a fogvatartottakkal szemben alkalmazható szankciókat részletesen szabályozta volna. Az egyetlen ismert rendelkezés 1947-ből származik, az akkor még a budapesti rendőrség kezelésében lévő Buda-déli Központi Internálótáborra vonatkozóan. A dokumentum szerint fegyelmi vétségnek számított minden olyan cselekmény, mulasztás, ami a tábor házirendjébe ütközött. A fenyítő hatalommal felruházott parancsnoknak azonnali megtorlást írt elő, de csak miután mérlegelte az elítélt addigi magatartását, „műveltségi fokát”, a kiszabott büntetés előre látható hatásait, a terhelő és súlyosbító, valamint a mentő és enyhítő körülményeket. A lehetséges fenyítések sorába a következők tartoztak: 1. megintés, 2. dorgálás (a kettő közötti különbség a rendtartás szerint abban állt, hogy az előbbi „atyai hangon” történt, és a fegyelmi jegyzőkönyvbe nem vezették be), 3. kedvezmények elvonása (ez kiterjedhetett a levélírás és a látogatásfogadás korlátozására, az olvasástól és önélelmezéstől való eltiltásra is), 4. a munkajutalom leszállítása vagy teljes elvonása (fokozatosan magasabb jutalomosztályból az alacsonyabb felé legfeljebb hat hónapig), 5. a sétaidő leszállítása vagy elvonása (a naponként kétórás séta helyett minden másnap egy óra, maximum négy hónapig). A fizikai és lelki fájdalomkózos legközvetlenebb eszközeit pedig a lista két utolsó tételében találjuk: 6. egyszerű vagy magánelzárás, 7. kéz- vagy lábbilincs alkalmazása. A szabályzat az elzárás legfelső időhatárát hat hétben szabta meg, de megadta a súlyosbítás lehetőségét: az egyhetes munkaelvonástól az ágyneműk három hétig való elvételén (de téli hónapokban a pokróc megtartásán) keresztül a zárka elsötétítéséig (1x24 órától a 10x24 óráig, azonban egyszerre 6x24 órán túl nem terjedhetett), illetőleg a sötétzárka „böjttel” való szigorításáig. A rendelet külön kiemelte, hogy a rabtársaitól való elkülönítés alatt az elítélt semmiféle olvasnivalót nem kaphatott, a kezek és lábak megbilincselését pedig az erőszakos fellépések és fenyegetések megtorló eszközének tartotta fenn. Végül hangsúlyozta a kiszabott fenyítések „fegyelmi könyvben” való nyilvántartását.¹

Mivel ilyen nyilvántartás közgyűjteményből máig nem került elő,² nem tudhatjuk, hogy a rendőri szervek milyen gyakran fordultak a felsorolt fenyítőeszközökhöz, és azt is homály fedi, hogy áthagyományoztak-e valamiféle regulát büntetés-végrehajtási örökösöknek: az államvédelmisknek. Nem maradt tehát más hátra, mint hogy a rendelkezésre álló ÁVH-iratokba tekintsünk.

Központi Internálótábor, Kistarcsa

Az Államvédelmi Hatóság 1950. május 5-én vette át a rendőrségtől a kistarcsai internálótábort, a politikai foglyok őrzésében már komoly hagyományokkal rendelkező intézményt, hiszen ebbéli profilja a harmincas évekre nyúlt vissza, de korábban már működött itt rendőrtanoda és a német megszállást követően a környékbeli zsidóságot is ide deportálták. 1945 után nyilas és háborús bűnösök fogva tartására szolgált, majd 1947 augusztusától a Rajk Lászlóról elnevezett rendőr tanosztálynak adott helyet. Mindezek után szerepe igazán 1949 nyarán a Buda-déli tábor felszámolásával nőtt meg, s ezzel az internálás központi helyszínévé lépett elő.³ A főváros közelében fekvő tábor működtetéséért a hatóság VI/2. (Börtönügyi) Osztályának VI. alosztálya felelt, amelynek élén a tárgyalt időszakban Urbán Rezső államvédelmi százados állt. A táborparancsnoki posztot is ellátó tiszt napi rutinjához tartozott felettesének, a VI/2. osztályvezetőnek (Lőke Gyula ezredesnek, majd 1952. augusztus 29. után Várkonyi Ferenc őrnagynak) számot adni a táborlakókkal kapcsolatos történésekről.⁴ Az operatív csoportvezető, Antal Ferenc hadnagy és Urbán 1952 júliusa és decembere között született, közösen szignált repertoárjába a hangulati állapot mellé időnként a kiszabott fenyítési tételek is bekerültek. Miképpen Szabó Ernő tábororvosnak az ugyancsak napi rendszerességgel kiállított jelentéseiben is helyet kaptak a „pacientúrára” vonatkozó adatok között a különböző halálozási okok.

A táborvezetés által fél év alatt termelt beszámolókból Kistarcsa erőszak-történetét a következőképpen rekonstruálhatjuk. Az itt fogvatartottak száma 1370 és 1424 fő között mozgott, őrzésüket pedig 54–62 fős állománnyal látta el az államvédelem, de külön említést érdemel, hogy a felügyeletükre bízottak egynegyede nő volt, hiszen internálásukra az országban csak ez a tábor lett kijelölve.

Fenyítést 26 alkalommal szabtak ki, köztük a legsúlyosabbat, a kurtavasat 15 esetben. A kezeknek a lábához való lekötésével összegörnyedt és mozdulatlan testhelyzetbe kényszerített fogvatartottak mindig férfiak voltak, akiknek a percekben belül jelentkező iszonytató fájdalmat a legtöbbször két órán keresztül kellett elviselni. Háromszor fordult elő hosszabb időtartamú, háromórás kínzás, és voltak „szerencsésebbek”, akiket „csak” egy órára vasalták be, igaz, ezzel csak kétszer éltek az örök. Az ilyen típusú fenyítések okaként szinte mindenkor a „destruktív” vagy „destruktív és fegyelmetlen” magatartás tanúsítását jegyezték fel, ám az egy-két mondattal bővebb megindokolásokból arra következtethetünk, hogy a büntetés mértékét nem az inkriminált cselekedetek valamiféle „súlyossági skálája”, hanem sokkal inkább a fegyelmező pillanatnyi döntése határozta meg. Ennek tudható be, hogy az őrség utasításainak megtagadása járhatott egy-, két- vagy akár háromórás kurtavassal is, vagy például hogy egyszer a kihallgató nyomozóval szembeni „támadólagos fellépés” következménye kétórányi, míg máskor az enyhébb vétségnek tekinthető „kiabálás és elmeháborodottnak tettetés” egy órával több bevasalást eredményezett.⁵ A szolgálatban lévő államvédelmi beosztott egy esetben folyamodott büntetés-kombinációhoz, amikor a háromórás kurtavasat sötétzárkával párosította. Az elszenvedő egy görög fogvatartott volt, ám hogy egészen pontosan mivel érdemelte ki a vizsgált időszak legkeményebb büntetését, arról a táborvezetőség irománya nem informál, mivel azon csak a már említett rombolásra és engedetlenségre utaló szabványszöveget olvashatjuk.⁶

Rajta kívül még hét internálnak kellett a vizsgált fél év során sötétzárkába vonulnia. Nekik nem annyira a magányosság hossza, hiszen az egyedüllétük nem tartott túl sokáig, hanem a helyiség szinte elviselhetetlen szűkösége és az abból eredő, percről percre fokozódó bezártság-érzet, valamint a fénytől való megfosztottság okozott kínszenvedést. A napi jelentések arról tanúskodnak, hogy ezt a büntetési formát inkább a női internáltak megfegyelmezésére tartották fenn, hiszen hatszor a gyengébbik nem részesült ilyen fajta

elkülönítésben, amelynek hossza 4 vagy 6, illetve gyakrabban 24 órát tett ki, de volt példa a kétnapos sötétzárkára is. Az indokok minden esetben a „destruktív-fegyelmetlen” sablont követték, csak egy férfi fogolynál szerepel másfajta inkriminált cselekmény, még hozzá öngyilkossági kísérlet.

Hosszabb idejű elkülönítésnek a fogda nyújtott teret, amelyről tételesen kétszer adtak számot. A szenvedő fél mindkét alkalommal ugyanazon női internált volt, aki a megrendszabályozásra egyszer a séta alkalmával tanúsított „renitenskedéssel” szolgált rá, amiért is tíz napra zárták be, egy hónappal később pedig hisztérikus roham miatt kellett kényszerzubzonyban letöltenie a dokumentumban pontosan meg nem határozott fogdabüntetést.⁷ Ugyanakkor a legtovább egy férfi sorstársa sínylődött magányban. A 895. számú internáltat (ismeretlen helyről) azzal az utasítással szállították vissza a táborba, hogy otlétét mindjárt két hét magánzárkával kezdje meg.⁸

A fenyítések nemcsak egy adott személy megbüntetését vagy megtörését, hanem az összes internált sakkban tartását is célozták. Erről a jelentéseknek olyan sorai vallanak, mint például: „Az egyes csoportok hangulatát is a nyomottság jellemzi, általában igyekeznek a táborrendet betartani, mert félnek a fenyítésektől.”⁹ Egy konkrét esettel kapcsolatban pedig a következőket olvashatjuk: „Könyves Tibor internált fenyítése a fegyelmet nagymértékben szilárdította az internáltak körében. Így az internáltak távol tartják magukat a legkisebb nyílt fegyelmetlenségtől is.”¹⁰ A szövegrészek további fontos üzenete, hogy az egyéni fenyítések mellett a fogolytársadalom kisebb-nagyobb közösségeit is érthették retorziók: „A prominens fasiszták igyekeznek rossz hangulatot kelteni [...] sok esetben fenyítést kell velük szemben alkalmazni.”¹¹ Vagy: „A katonatisztek a szobán belül csoportokat szerveznek, és ezen keresztül igyekeznek rossz hangulatot kelteni, valamint fegyelmetlen, destruktív magatartást tanúsítanak, ezért fegyelmileg kell eljárni velük szemben. A jobboldali szocdemek hangulata általában nyugodt, de magatartásuk fegyelmetlen, gyakran kell fegyelmileg felelősségre vonni őket.”¹² Az információs anyagok hasonló „hangulati” részleteire nem csak mint a kollektív büntetések írott forrásaira tekinthetünk, hiszen rámutatnak a jelentési rendszer olyan értelemben vett következetlenségeire, miszerint a napi beszámolókból nem mindenkor listázták a büntetések alanyait. Magyarán biztosak lehetünk abban, hogy a féléves időintervallumban Kistarcsán a nevesített megfenyítetteknel nagyobb volt azok száma, akikkel szemben valamilyen típusú megtorlási eszközhöz nyúlt az államvédelmi őrség.

A másik oldalon a fogoly-reakciók három formájára találunk példát. Szabadulási akcióval egy internált próbálkozott, ő a séta ideje alatt a karbantartó üzem kapujához futott, de mivel az zárva volt az őr hamar elfogta.¹³ Éhségstrájkot öt társa kezdeményezett, a jóval drasztikusabb öngyilkosságot hatan kísérelték meg (öt férfi és egy nő), ketten közülük három alkalommal, így összesen tíz ilyen esetet regisztrált az ÁVH. Az étkezés megtagadásának közvetlen kiváltó okait csak két alkalommal jegyezte le a táborvezetőség: a „szabadulás érdekében”, illetve „rosszak a fogai, és míg meg nem csinálják, addig nem eszik” – áll a tájékoztatókban.¹⁴ A saját élet kioltására irányuló cselekedetek (ami az esetek többségében valamiféle éles eszközzel – nem ritkán a cipőtalpról leszedett spiccvassal – a kéz ereinek elvágását jelentette) mozgatórugóját pedig csupán egyszer tartották fontosnak lejegyezni, eszerint a táborlakó „öngyilkosságát [pontosabban annak kísérletét] az ügye miatti elkeseredésében követte el”.¹⁵ (Urbán Rezső adatai szerint 1952-ben összesen 13-14 öngyilkossági kísérlet történt, amelyek közül egy sem végződött halállal.¹⁶)

Az időben megakadályozott próbálkozásokkal ellentétben a tényleges elhalálozások háttéréről jóval többet tudhatunk meg a jelentésekből. Hat hónap alatt a tábor 15 internáltja hunyt el, a

dokumentumok alapján mindegyikük valamilyen betegség következtében. Egy személyről csak annyi ismert, hogy halála a Mosonyi utcai rabkórházban állt be, a többieknél pedig „szívgyengeség, szívmegállás” került bejegyzésre. A hivatalos halál-okokat a tábor orvosa ugyanakkor egy kivételtől eltekintve részletesebben is kifejtette. Szabó Ernő egy 69 éves férfi elhalálózását aggkori végegyengüléssel, másnál leukémia és gócos tüdőgyulladás együttes jelentkezésével, egy újabb esetben pedig agyvérzéssel magyarázta, viszont a fennmaradó tíz elhunyt beteg mindegyike lényegében tüdőtuberkulózis áldozata lett. Ezzel Kistarcsa az összes internáltra vetítve hat hónap alatt még az életben lévő betegek nélkül is 0,7 százalékos, vagyis a teljes évben mért országos előfordulást meghaladó tbc-adatot produkált!¹⁷ Nem lehet kérdéses, hogy a betegek ilyen nagy száma még a kinti világnál is sokkal rosszabb életkörülmények számlájára írható. (A teljesség kedvéért: a táborparancsnok karácsony előtt egy nappal 25 halálesetet szerepeltetett éves „zárszámadásában”.¹⁸)

Állambiztonsági Büntetőintézet, Budapest, Kozma utca 13.

A szintén komoly büntetés-végrehajtási múlttal rendelkező és ennek köszönhetően „Gyűjtőfogházként” vagy csak „Gyűjtőként” elhíresült börtönt 1951. május 5-én vette át az Igazságügyminisztériumtól az Államvédelmi Hatóság. A budapesti Kozma utcában álló csillagrendszerű épülettel együtt a politikai rendőrség kezelésébe került a kivégzéseknek is fenntartott különálló börtönrész, a Kisfogház, a rabkórház és a szokásos kiszolgálóhelyiségeken túl azok a létesítmények, amelyekben a rabok foglalkoztatását oldották meg: a hajlított bútor-, a gomb-, valamint a konyhabútor- és a présüzem. Egyedül az Elmefigyelő maradt a minisztériumi felügyelet alatt, de az átadás-átvétel ettől eltekintve még az őrállományra is kiterjedt.¹⁹ Ők egyik napról a másikra átvétel lettek, miután régi munkahelyükkel és új kollégáikkal együtt a hatóság említett (VI/2.) Börtönügyi Osztályán belül a III. alosztályba lettek besorolva Bánkúti Antal államvédelmi százados parancsnoksága alá (tőle 1952 utolsó napjaiban Kómár Mihály százados vette át az intézetvezetői stafétabotot).²⁰

Bánkúti vagy helyettese, Nagy János százados naponta látta el kézjeggyével a hangulatjelentéseket, azonban mind ez idáig megfektetlen okból kizárólag 1952 januárjában tudatták a központtal a rabokra kiszabott fenyítéseket. Februártól rövidebb beszámolókra váltottak át, s ezekbe rendre a következő formaszöveget írták: „*Jelentem, hogy az elmúlt 24 órában az intézetben elhelyezett elítéltekkel kapcsolatban különösebb esemény nem történt, és azok hangulatáról jelenteni valóm nincs.*” Az erőszak-források köre tehát jócskán beszűkült, mégis egy hónapnyi merítéssel beszédes adatok kerültek a felszínre.

1952 januárjában a Kozma utca 990 és 1004 fő közötti elítéltnének élete 103–104 államvédelmi börtönőr felügyelete mellett zajlott. Ez idő alatt 23 rabra szabtak ki fenyítést, közülük egyvalaki még az előző évről hozta át folytatólagos, tíz napon keresztül tartó, minden másodikon hatóság kurtavassal egybekötött „rövid koszt” penzumait. Az ehhez hasonló fizikai/lelki terror-eszközök tára igen széles volt. A több szintű és ismétlődő fegyelmezés rutinjának következtében az említetten kívül még hatan kaptak kurtavasat: egy személy háromórásat, ketten kétszer hatórásat, sőt hárman szinte egész hónapban napi/másnapi rendszerességgel lettek 2-3 órányi fájdalmas mozdulatlanságra kényszerítve. Az utóbbiak egyikének a „változatosságot” a páratlan napok csökkentett ételadagja és a három hónapos elzárás magánya jelentette. Volt példa a kedvezmények háromhavi megvonására, a munkától való megfosztásra zárkával súlyosbítva, két esetben pontosan meg nem határozott ismétlődő fenyítésre, valamint arra is, hogy egyszerre többeket büntessenek meg: 11-en „*mivel a rájuk bízott ruhát nem mosták ki rendesen*” 36 órás sötétzárkát és csak fél adag kosztot kaptak.²¹ A

mosodai dolgozók „hanyagsága” nem volt kirívó olyan értelemben, hogy a fenyítéses kázusok indoklása általában a rabmunkáról, annak elégtelen elvégzéséről, megtagadásáról szólt, és mint csoportos büntetés sem volt egyedülálló az évben.

Az intézetvezető februártól már nem számolt be tételesen a fenyítésekről, viszont az elítéltek általános kedélyállapotát vagy az őrszolgálat helyzetét tárgyaló soraival – akaratlanul – az erőszak-alkalmazás gyakorlatának további írott forrásait hozta létre. Főleg július 3-át követő jelentéseiben fedezhetjük fel a tömeges megfélemlítés közvetett bizonyítékait. Az ominózus napon a kazánházban dolgozó rabok egyike, kihasználva az előzőleg szétosztott régi katonai zsávolynadrágok „előnyeit”, megszökött. A zöld ruhadarabokat ugyanis megkülönböztető jelzés nélkül adták át az elítélteknek, akik így lényegében hasonlóan lettek uniformizálva, mint a felügyelőik. Az életfogytiglani fegyház büntetését töltő volt határőr tehát minden feltűnés nélkül közelíthette meg a szénszállító tehergépkocsit, majd annak alvázán megbújva „távozott” rabságának helyszínéről.²² A következményekről lássuk mit írt Bánkuti az eset után egy héttel: *„A szökés óta az elítéltek hangulata igen nyomott, mert félnek a szökéssel kapcsolatos következményektől, amely reájuk hárul. Úgy látják, hogy nem kizárólag egyes áv. örök túlkapásai voltak azok, amik velük történt[ek], hanem központilag átgondolt és keresztülvitt intézkedés. Az elítéltek között sokan nem tudják, hogy szökés történt, csak azt hiszik, hogy a fegyelem megszilárdítása érdekében történtek meg ezek az intézkedések. Vannak olyan elítéltek, akik azt mondják, hogy ez az egész ügy azért lett felhozva, hogy bántalmazhassanak bennünket.”*²³

Az elítéltek végigverését esetileg a kurtavas egészítette ki, annak rendszerben tartására a táborvezetőnek a hónap végén összeállított tájékoztatója is utal: *„Az utóbbi időben több elítélt olvassa Vas Zoltán 16 év fegyházban c. könyvét. Ezzel kapcsolatban az elítéltek megjegyezték, hogy Vas Zoltán is elítélte a kurtavas büntetést és azt írja könyvében, hogy a »kurtavas a civilizáció szégyene«. Az elítéltek ebbe kapaszkodnak bele, mert a kurtavas büntetéstől félnek a legjobban.”*²⁴

A szökés megtorlásának tényét erősíti az intézetvezető július 9-ei parancsa is, amelyben beosztottainak megtiltott *„mindennemű önkényeskedést az elítéltekkel szemben (pl. verés, rugdosás, drasztikus szavak használata)”*.²⁵ Persze az nehezen elképzelhető, hogy az örök által alkalmazott agresszió, amely olyan kíméletlen és korlátlan volt, hogy annak idővel gátat kellett szabni, és nem véletlenül rögzült „csillagtúraként” az emlékezetben, napokig ne a vezetés jóváhagyása mellett zajlott volna.²⁶ Sőt mi több, a főnökség felelőssége személyzetpolitikai téren úgyszintén felvethető. Az állományt egyrészt tudatosan szelektálták, az elítéltekkel „szimpatizálókat”, „az ellenséget nem kellőképpen gyűlölőket” hamar „békésebb” területre helyezték.²⁷ Másrészt a testület tagjait állandó harci készségre presszionálták, mint például a lögyakorlatra indulókat a következő szavakkal: *„...jó löveredményt csak akkor tudnak felmutatni, ha a lőtéren felállított céltáblákban látják az ellenséget, és a szovjet harcosok példáját követve fegyelmezetten és katonás magatartást tanúsítanak a lövészet ideje alatt.”*²⁸ És akár általános érvényű vezetői hitvallásnak tekinthetjük egy másik szolgálati eligazításon elhangzottakat: *„Az elítélteket pedig sakkba[n] kell tartani, mert csak így fogjuk tudni a mi intézetünket minőségi intézetté átfejleszteni”,*²⁹ sőt szeptemberben Bánkuti a biztonságos fogolyőrzésről értekezve részletesebben is kifejtette, hogy az őrségnek *„miért kell gyűlölnie a reá bízott ellenséget”*.³⁰ Nem tudni, hogy a börtönvezető által szerkesztett „tanulmányanyag” hatásának köszönhető-e, de decemberben az őrszemélyzet két tagja sikerrel akadályozott meg egy szökési kísérletet (az elítélt egy tehergépkocsi ponyvája alá bújva próbált idő előtt szabadulni), s amelynek folyományaként újra eluralkodott a rabok között „a kollektív büntetéstől való félelem”.³¹ Amennyiben a

„megátalkodott ellenség” az éhségstrájk „fegyveréhez” fordult, a válaszcsepás a testi fenytés volt. A „normális étkezéshez való hozzászoktatása” címén: ha az eléje tett ételt az egy órán belül nem fogyasztotta el az elítéltet, egyszerűen bevasalták.³²

Az Állambiztonsági Büntetőintézetben történt megbetegedéseknek és azok következményeinek megismerésében az 1952-es év dokumentációja nem könnyíti meg a kutató dolgát. Azonban a rendszeres orvosi jelentések hiányában³³ is biztosak lehetünk abban, hogy a különböző betegségek elleni küzdelmet nem segítette a helyi egészségügyi ellátás alacsony színvonala. A helyzetről sok mindent elárul, ahogy Bánkuti kiállította a terület beosztottainak bizonyítványát: „Jelenlegi szakmai képzettségükkel az intézetben folyó egészségügyi szolgálatot igen gyengén tudják ellátni.”³⁴ A súlyosabb betegeket a Mosonyi utcai rabkórházba szállították át, ahonnan gyógyultan vagy rosszabb esetben holtan érkeztek vissza a Gyűjtőbe, s ahol aztán nem maradt más teendő, mint a nyilvántartásból törölni és eltemetni a halottakat – ez januárban kétszer fordult elő, de júniusból is ismert szívelégtelenségből következő haláletet.³⁵ Ami a Kozma utcában bizonyítottan rendszeresen szedte áldozatait, az a hatalomnak a gyilkossághoz való jogából következett. Az intézetvezető kimutatásai alapján januárban kettő (februárból és márciusból nincs adat), áprilistól augusztusig 22 kivégzés történt (az utóbbiak közül négyen nem a helyi börtön lakói voltak, csak az ítélet végrehajtására lettek ide szállítva), majd egy hónapos „szünet” után októberben kettő, novemberben hat, decemberben megint kettő rabot akasztottak fel.³⁶ 1952-ben a Gyűjtőben tehát legkevesebb 34 elítéltet kísérték a bitófa alá.

Tábor és/versus börtön

Az államvélelmi iratokból nyert adatokkal és információkkal nem az volt a célom, hogy a két helyszínt egy utólagosan konstruált erőszak-alkalmazási skálán az „emberséges” és a „földi pokol” két végpontja között valahol elhelyezzem. Bár az szembetűnő, hogy mindkét intézményben lényegesen durvábban viszonyultak az elítéltekhez, mint azt a Buda-déli protokoll az őrségnek 1947-ben megszabta, és nem csak azért, mert az még nem „ismerte” a kurtavas intézményét. Önmagában tévútra vezethetne egyetlen kiragadott adatsor is, akár az, hogy a Kozma utcában egy hónap alatt közel ugyanannyi fenytésről tettek jelentést, mint Kistarcsán fél év alatt, és azokat jóval hosszabban, nem egy esetben más büntetésekkel kombinálva alkalmazták. Különbséget valójában csak az itt bemutatott erőszak-helyeket egyaránt megjárt túlélő tehetne – bár még e szemtanú esetében is a valós tapasztalaton alapuló ítéletet a fájdalomtűrési határok egyénekenkénti különbözőségének figyelembevétele miatt csak „személyes véleménynek” tekinthetnénk, nem pedig általános érvényű történelmi alapvetésnek.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

XII. Állambiztonsági fogházak és internálótáborok iratai

XII/5. Budapesti Állambiztonsági Büntetőintézet

XII/8. Kistarcsai Internálótáborban keletkezett iratok, 1952–1953

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-150019/2. Farkas Mihály és társai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye, 1945–1990

Hivatkozott irodalom

Arany, 1990

Arany Bálint: *Koronatanú (Emlékirat, 1945–57)*. Budapest, Püski Kiadó.

Aranyi, 1989

Aranyi Sándor: *Két akasztófa árnyékában*. Szeged, JATE Kiadó.

Bank–Gyarmati–Palasik, 2012

Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan Kiadó.

Bank, 2017

Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története, 1945–1953*. Budapest, Szépműves Könyvek Kiadó.

Cserényi-Zsitnyányi, 2009

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi (utolsó letöltés: 2017. december 11.).

Dénes, 1991

Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Fehérváry, 1990

Fehérváry István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége.

Ispánki, 1995

Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Abaliget, Lámpás Kiadó.

Kubinyi, 1989

Kubinyi Ferenc: „...ketrecbe engem zártak...” *Almásy Pál altábornagy, dr. Aranyi Sándor orvos ezredes és Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes vallomásai*. Budapest, Holnap Kiadó.

Petrusz, 2014

Petrusz Tibor: *Rákosi börtönében*. Budapest, Kárpátia Stúdió.

Strausz et al. 2011

Strausz László – Csoma Zsuzsa – Kovács Gábor – Nyári László – Ostoros Gyula – Zsarnóczay István: A pulmonológiai hálózat 2010. évi statisztikai eredményei. *Korányi Bulletin*, 1. sz. 2–22.

Szász, 1989

Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története*. Budapest, Európa Könyvkiadó – História folyóirat.

Vas, 1948

Vas Zoltán: *Tizenhat év fegyházban.* Budapest, Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai Rt.

¹ MNL OL XIX-B-1-az. 231.474/1947. IV. 1. a. A központi internálótábor fegyelmi rendtartása a közigazgatási eljárás személyes szabadságukban korlátozott személyekkel (internáltakkal) szemben, 1947. július 3. Köszönettel tartozom Bank Barbarának, hogy a dokumentumra felhívta a figyelmemet. A rendeletet említi *Szögesdrótok mögött – internálás 1945 és 1953 között Magyarországon, különös tekintettel a recski internálótábor történetére* c. doktori kéziratában, 96–97.

² Az internáltak vizsgálati vagy internálási anyagában található internálási kartonok átnézése sem kecsgetne sok eredménnyel, mivel azokra csak nagy ritkán jegyezték fel a kiszabott fenyítéseket. Bank Barbara szíves közlése.

³ Bank–Gyarmati–Palasik, 2012: 25.; Bank, 2017: 176–181.

⁴ Az ÁVH szervezeti struktúrájáról és vezetőiről: Cserényi-Zsitnyáni, 2009.

⁵ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2210/1952. Operatív jelentés, 1952. július 29. Uo. 74-3072/1952. Operatív jelentés, 1952. október 28.

⁶ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3395/1952. Operatív napi jelentés, 1952. december 2.

⁷ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2135/1952. Operatív jelentés, 1952. július 19. Uo. 74-2450/1952. Operatív jelentés, 1952. augusztus 23.

⁸ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3541/1952. Operatív napi jelentés, 1952. december 18.

⁹ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2135/1952. Operatív jelentés, 1952. július 19.

¹⁰ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3467/1952. Operatív napi jelentés, 1952. december 10.

¹¹ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3308/1952. Operatív napi jelentés, 1952. november 22.

¹² ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3382/1952. Operatív jelentés, 1952. december 1.

¹³ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2198/1952. Operatív jelentés, 1952. július 28. Uo. 74-2201/1952. Jelentés, 1952. július 28.

¹⁴ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-1942/1952. Operatív jelentés, 1952. július 2. Uo. 74-2512/1952. Operatív jelentés, 1952. augusztus 29. A „hiányos adatközlés” annak ellenére történt, hogy Lőke Gyula külön figyelmeztette az büntetőintézetek és táborok parancsnokait az éhségstrájk azonnali és részletes, az előzményekre is kiterjedő jelentésére. Uo. 103-11710/52. Körlevél, 1952. július 12.

¹⁵ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2592/1952. Operatív jelentés, 1952. szeptember 6.

¹⁶ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3598/1952. Kimutatás az 1952. január hó 1-től 1952. december 24-ig bezárólag történt növedék, illetve fogyaték változásáról, 1952. december 24.

¹⁷ 1952-ben összesen 62 588 megbetegedést regisztráltak az országban, vagyis a kilenc és fél milliós népesség 0,66 százaléka szenvedett tbc-ben. Lásd Strausz et al. 2011: 3. (1. sz. táblázat: Tbc-incidencia és -prevalencia idősora Magyarországon.)

¹⁸ ÁBTL 2.1. XII/8. 74-3598/1952. Kimutatás az 1952. január hó 1-től 1952. december 24-ig bezárólag történt növedék, illetve fogyaték változásáról, 1952. december 24. A kistarcsai internáltak fogva tartásának sanyarú körülményeiről, a fűtetlen barakkokról és az éhezésről: Fehérváry, 1990: 149. A raborvosként „praktizáló” Dénes Béla szerint „Kistarcsa a szó szoros értelmében Magyarország első számú tbc-fertőzői fészkevé vált”, ő több mint 30–35%-ra tette az internáltak soraiban a fertőzöttséget a tábor felszámolásakor. Lásd Dénes, 1991: 108.

¹⁹ Bővebben lásd ÁBTL 2.1. XII/5. 1295/1951. Jelentés az Állambiztonsági Büntetőintézet Budapest helyzetéről, 1951. november 30.

²⁰ Lásd Cserényi-Zsitnyáni, 2009.

²¹ ÁBTL 2.1. XII/5. 311/1952. Napi hangulatjelentés, valamint az intézetben lévő elítéltek számszerinti kimutatása, 1952. január 23.

²² ÁBTL 2.1. XII/5. 73-3266/1952. Jelentés (Karácsony Szilárd elítélt szökéséről), 1952. július 3.

²³ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-3371/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. július 10.

²⁴ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-3607/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. július 26. A kurtavasra vert, gúzsba kötött fegyenc „az emberi civilizáció torzképe” – jegyezte fel 1927. szeptember 14-ei naplóbejegyzésébe a Vácon raboskodó Vas Zoltán. Lásd Vas, 1948: 168.

²⁵ ÁBTL 2.1. XII/5. sz. n. 11. sz. alosztályvezetői parancs, 1952. július 9.

²⁶ 1956-ban a Legfőbb Ügyészségen tanúként megjelenő Szász Béla emlékezett így az eseményekre. A Rajk-perben letartóztatott, majd 1954-ben szabadult újságíró vallomását lásd ÁBTL 3.1.9. V-150019/2. Szász Béla kihallgatásának jegyzőkönyve, 1956. szeptember 15. A rendszerváltás évében megjelent emlékiratában is felelevenítette a szökést, miután a raboknak „beköszöntött a kurtavas korszaka”: Szász, 1989: 287–288. A szintén elhíresült „káposztacsatáról” is megemlékezik (290–292.), ami Bánkúti személyes irányításával „verték

le”: július 16-án a romlott ételt a rabok egy része kiöntötte vagy nem vette fel, ezért tömeges „vesszőfutással” büntették őket (ütlegelő örök két sora között kellett átrohanniuk). A brutalitásokról a memoárirodalomból lásd Kubinyi, 1989: 160–162. (Aranyi Sándor visszaemlékezése); Aranyi, 1989: 163.; Ispánki, 1995: 296–297.; Petrusz, 2014: 76–78.; Szent-Iványi, 2016: 539–542. Lásd még Fehérváry, 1990: 179–187.

²⁷ Lásd ÁBTL 2.1. XII/5. 73-1771/1952. Jelentés (javaslat Kéri István altiszt áthelyezésére), 1952. április 7. Uo. 73-3718/1952. Jelentés (javaslat Németh Sándor áv. hadnagy leszerelésére), 1952. augusztus 7.

²⁸ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-2748/1952. Napi jelentés, 1952. június 4.

²⁹ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-2391/1952. Napi jelentés, 1952. május 14.

³⁰ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-4236/1952. Biztonságos fogolyörzés (börtönügyi tanulmányanyag), 1952. szeptember 1.

³¹ ÁBTL 2.1. XII/5. Lásd az 1952. december 18. és 20. közötti napi jelentéseket, valamint uo. 73-5898/1952. Javaslat (Miletics Zoltán és Faragó István áv. őrmesterek dicséretére), 1952. december 18. Uo. 73-5899/1952. Jelentés (Kurucz Ferenc elítélt szökési kísérletéről), 1952. december 18. Az esetről megemlékezik: Kubinyi, 1989: 162. (Aranyi Sándor visszaemlékezése); Arany, 1990: 123.; Ispánki, 1995: 314–318.; Fehérváry, 1990: 188–189.

³² ÁBTL 2.1. XII/5. 73-1011/1952. Jelentés, 1952. február 20.

³³ Dr. Halász államvédelmi orvos főhadnagy beszámolója az előző év novemberéből maradt fenn, amelyben rendelője havi forgalmát 210 főben összegezte. Pácienseinek közel fele valamilyen belgyógyászati panasszal fordult hozzá, egynegyedük sebészeti ellátásban részesült, és nagyjából a betegek harmadánál fogászati kezelés szükségeltetett. Lásd ÁBTL 2.1. XII/5. 1380/51. Orvosi jelentés (1951. november 1-től 30-ig).

³⁴ ÁBTL 2.1. XII/5. 73-4821/1952. Javaslat (Turbéki Irén áv. törzsőrmester 8 hónapos felcser tanfolyamra küldésére), 1952. október 8.

³⁵ ÁBTL 2.1. XII/5. 103. Gy. 196/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. január 15. Uo. 387/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. január 29. Uo. sz. n. Orvosi jelentés, 1952. június 3.

³⁶ ÁBTL XII/5. 103. Gy. 213/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. január 16. Uo. 103. Gy. 296/1952. Napi hangulatjelentés, 1952. január 22. Uo. sz. n. Kimutatás (azon elítéltekről, akik ez év 1952. április 1-től az intézetben ki lettek végezve), 1952. augusztus 28. Uo. 73-4685/1952. Jelentés (a szeptember hónapban történt kivégzésekről), 1952. szeptember 30. Uo. 73-5168/1952. Jelentés (az október hónapban történt kivégzésekről), 1952. október 31. Uo. 73-5606/1952. Jelentés (a november hónapban történt kivégzésekről), 1952. november 29. 73-6056/1952. Jelentés (a december hónapban történt kivégzésekről), 1952. december 31.

Palasik Mária

Illegalításban a Rákosi-korszakban

Hortobágyi János története

Tíz éve őrzöm ezt a különös történetet, amelyre a Gyömrői járásban 1945 telén–tavaszán történt gyilkosságok kutatása közben bukkantam.¹ Főszereplője, Hortobágyi János csupán néhány hétig volt közéleti ember 1945 januárjában, azonban sorsa úgy alakult, hogy 1945 nyara és 1958 decembere között hatszor állt bíróság előtt – előrebocsáthatom, gyakorlatilag ártatlanul. Ettől még nem lenne kivételes a története a viharos 20. században, különleges attól lesz, hogy 1946. május 3-án megszökött a Drasche téglagyárból, ahova az Országos Gyűjtőfogházból vitték munkára. Ettől kezdve 1955. július 29-ig illegalításban élt Bíró Zoltán névre hamisított igazolvánnyal.

Az életút rekonstruálásában Hortobágyi Jánosnak a különböző bírósági eljárásokhoz kötődő, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és Budapest Főváros Levéltárában őrzött önvallomásai, a tanúk vallomásai, a politikai rendőrség begyűjtött bizonyítékai, valamint a család által őrzött iratok és fia, Hortobágyi László visszaemlékezése segítenek.

Előtörténet

Hortobágyi János 1912-ben Rákoscscaba községben született, apja MÁV-segédtsízt, anyja háztartásbeli volt. Rákoscscaba fontos szerepet játszott egész életében. Itt végezte az elemi és a polgári iskolát, majd 1931-ben Budapesten érettségizett a Vas utcai fiú felsőkereskedelmi iskolában. Szülei elváltak, édesanyja erején felül taníttatta, ő nyaranta kifutófiú volt, a tanév során pedig korrepetálással segítette a megélhetésüket. Érettségi után azonnal bevonult katonának, az 1. honvéd kerékpáros zászlóaljhoz került Vácra, 1932 nyarán mint karpaszományos őrmester szerelt le. Ám nem tudott elhelyezkedni, ezért új szakmát tanult, női fodrász lett; 1936-tól mesterként saját üzletében feleségével dolgozott, és egy ipari tanulót is foglalkoztatott. Közben 1935-ben és 1937-ben egy-egy hónapra ismét behívták katonának, ún. tiszti tanfolyamra, majd 1938-ban és 1939-ben is pár hónapos szolgálat következett.

1940-ben sikerült az eredeti szakmájában elhelyezkednie: a Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Banknál lett tisztviselő, mígnem 1942 áprilisában SAS-behívót kapott, és bevonultatták a Magyar Királyi (miskolci parancsnokságú) VII. honvédhadtesthez, ahol a büntetőszázad egyik szakaszparancsnoka lett zászlós rangban. A században baloldali gondolkodású, keresztény és zsidó munkaszolgálatosok voltak. Századát júliusban indították el Ukrajnába, feladata árokásás, aknaszedés és a harci alakulatok kiszolgálása volt. Hortobágyit szeptemberben helyezték el onnan, és ő büszke volt, hogy amíg ott szolgált, nem volt emberveszteségük. Ezután a front mögötti vonalon erdőirtásban vett részt, illetve szovjet hadifoglyokat őrzött. 1943 januárjában szabadságra küldték, ennek lejártá után már nem irányították vissza a frontra, mivel a voronyezsi vereség következtében megkezdődött a visszavonulás. Főhadnagyként leszerelték, és visszatért a bankba dolgozni.² 1944. december elején megtagadta a Szálasi-kormány bevonulási parancsát, illegalitásba ment, és erre biztatta a rákoscscabai férfiakat is.³

A román és a szovjet csapatok 1944. december 28-án foglalták el Rákoscscabát. 1944. december 31-én megalakult a munkás- és paraszttanács,⁴ amely – Hortobágyi János

elmondása szerint – január elején megbízta a községi rendőrség vezetésével. Ezt G. S. Gombasidze őrnagy, a Vörös Hadsereg körzeti katonai parancsnoka 1945. január 11-én megerősítette.⁵

Történet 1.: Rendőrparancsnok, 1945. január

Eddig azt mondhatnánk, hogy a főszereplő történetében nincs semmi különleges, sokan éltek meg hasonló módon a 20. század ezen évtizedeit. Hortobágyi históriája azonban 1945 januárjában különös fordulatot vett.

1945. január 18-án és 19-én Rákoscsabán a szomszéd községből, Gyömrőről megjelent egy küldöttség, amely az első napon a kommunista párt egyik helyi vezetőjét, Szabó Jánost, másnap a szovjet katonai parancsnokság vezetőjét, G. S. Gombasidze őrnagyot kereste fel. A vizit célja az volt, hogy segítséget kérjen a gyömrői direktórium önkényeskedéseinek megszüntetéséhez és tagjainak lefegyverzéséhez. A delegáció beszámolt arról, hogy a gyömrői direktórium tagjai – egy volt 1919-es kommunistának, Krupka Jakabnak az irányításával – terrorizálják a lakosságot.⁶ Ezután Gombasidze őrnagy megkérte a rákoscsabai rendőrség vezetőjét, Hortobágyi Jánost, hogy a kommunista párt két rákoscsabai képviselőjével – rendőrök kíséretében – menjen át Gyömrőre, vegye el az engedély nélkül használt fegyvereket, és vizsgálja meg, mi is történt valójában. Hortobágyi János Körmendi Nándornak, az MKP rákoscsabai titkárnak, valamint Erdész József szintén kommunista pártagnak és néhány rendőrnek a kíséretében január 20-án gyalog indult Gyömrőre. Ott a rákoscsabai küldöttség előbb a község házában lefegyverezte a „kommunista párt helyiségében” – bár hivatalosan még nem működött a párt a községben – lévő rendőröket és a direktórium tagjait, majd a közeli Főszolgabírói Hivatalba ment, ahol a „detektív irodában” lévő „policájoktól” is elvette a fegyverüket. Ezeket Hortobágyi átadta az időközben Monorról odaérkezett két szovjet katonának.

Hortobágyi a község házában „rögtönzött gyűlést” tartott, ahol 100–150 ember jelent meg. Közölte, hogy azért érkeztek Gyömrőre, hogy a fennálló ellentéteket felszámolják. Kijelentette, hogy a direktóriumot megszünteti, és másnapra népgyűlést hívott össze a község háza elé, hogy megválasszák az új hatalmi szervet, a nemzeti bizottságot, valamint a többi községi szervet.⁷ A másnapi gyűlés rendben le is zajlott, a direktórium tagjai – bár jelen voltak a gyűlésen – nem kaptak szót. A gyűlésen megjelent a szovjet államvédelmi szerv, az NKVD egy őrnagya, két szovjet főhadnagy, három fegyveres katona és egy tolmács, akiket Krupkáék hívtak a helyszínre segítségül. A gyűlés befejeztével a szovjetek a főjegyzőt, valamint a népgyűlés szervezői közül három embert letartóztattak, és elvittek magukkal Monorra.⁸ A direktórium pedig a népakarat ellenére helyén maradt.

Hortobágyi Jánost Rákoscsabáról vitték el, január 22-én délután egy monori szovjet járőr fegyverezte le, aki egy Krupka Jakab által menesztett küldöttséggel érkezett Rákoscsabára. Hortobágyi emberei azonnal szaladtak Gombasidze őrnagyért, aki ugyan kimentette Hortobágyit azzal, hogy ő adta neki a parancsot a gyömrői direktórium elleni fellépésre, de megkérte, menjen el a szovjet katonával Gyömrőre, és tisztázza magát. Ez meg is történt, Hortobágyit két szovjet főhadnagy hallgatta ki a gyömrői község háza nagytermében, majd letartóztatták, és hajnali 3 órakor Monorra szállították. Hortobágyit Gombasidze magyar tolmácsa, Lenyó László és a kommunista párt rákoscsabai titkára, Körmendi Nándor kísérték kihallgatásra Gyömrőre, ők azonban szabadon visszatérhettek Rákoscsabára. Hortobágyi érdekében hiába próbált közbenjárni az MKP rákoscsabai szervezetének titkára és Gombasidze őrnagy, nem jártak eredménnyel; monori kihallgatója közölte Hortobágyival,

hogy „neki nagyobb őrnagya van, mint nekem” – jegyezte fel Hortobágyi a történeteket egy hónap múlva az Andrassy út 60.-ban, a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán (PRO), amelyet a kommunista Péter Gábor vezetett, s ahova többszöri „gazdacserével” került.⁹ Ugyanis lefogása után három nappal a monori alakulat továbbvonult Kispestre, foglyait is szállítva magával. Majd február 12-én vagy 13-án Kispestről is továbbindulva, őrizeteseiket nem vitték magukkal, hanem átadták a zuglói rendőrkapitányságnak, de a zuglóiak február 14-én továbbadták őket a Péter Gábor vezette politikai rendészeti osztálynak. Hortobágyi János innen küldte a hollétéről tájékoztató leveleit a feleségének, illetve a rákoscsabai előljáráságnak és a kommunista párt titkárnak.¹⁰

A budapesti politikai rendőrség elrendelte a gyömrői ügy kivizsgálását, amit Derkay Pál és Mihályka Gyula nyomozókra bízott – bár a PRO hatásköre nem terjedt ki Pest megyére. A két nyomozó kiszállt Rákoscsabára és Gyömrőre, begyűjtött egy sor tanúvallomást, köztük például Gombasidze őrnagy tolmácsáét, Lenyó Lászlóét, akit az orosz katonák Hortobágyival együtt Monorra kísértek; ő megerősítette Hortobágyi történetét.¹¹ Rákoscsaba község 40 polgára pedig egy nyilatkozatban jelentette ki, hogy Hortobágyi János demokratikus „szellemben működött”, és a „német megszállás alatt kimondottan németellenes magatartást tanúsított”, az orosz megszállás alatt pedig „mindig a lakosság érdekeit képviselte”.¹²

A Budapesti Népbíróság hivatali hatalommal történő visszaélés büntette miatt indított pert Hortobágyi János és hét társa ellen, amelyben 1945. június 7-én hozott ítéletében a vádlottakat minden vádpont alól felmentette – a fő vádpont hatóság elleni erőszak volt.¹³ Az előzetes letartóztatásban lévő vádlottakat Hortobágyi kivételével szabadlábra helyezte azzal, hogy Hortobágyi János „I. r. vádlottat a népiügyszétségnek adja át egy más ügyből kifolyólag szükséges intézkedésnek vele szemben való megítélése végett”.¹⁴

Történet 2.: A „más ügy” és az illegalitás

Hortobágyi János tehát továbbra is előzetes letartóztatásban maradt. A Budapesti Népfőügyészség 1945. július 4-én a 2782/2. 1945. sz. vádiratában emelt vádat ellene háborús büntett és rablás büntette miatt. Az volt ellene a vád, hogy a miskolci büntetőszázad szakaszparancsnokaként munkaszolgálatosokat bántalmazott, egyiküktől pedig elvette a hátizsákját. A bírósági tárgyaláson csak a vád tanúit idézték be, köztük a Hortobágyit feljelentő Dán Dezső népbíró, akit a vádlott sosem látott, nem ismert, a védelem tanúit viszont nem hallgatták meg. A népbíróság úgy találta, hogy a „vádlottnak a [...] cselekményei nem merítik ki a vád tárgyává tett [...] háborús büntett tényálladási elemeit, mert részére olyan állandó és huzamos tevékenység, amely az emberek törvénytelen megkínzásának fogalmi körébe volna vonható, megállapítást nem nyert”. Ennek ellenére „a népbíróság a vádlott cselekményét [...] háborús büntettnek minősítette, mert segítséget nyújtott katonai alakulatoknak személyek ellen elkövetett erőszakos cselekményeihez”. Ezért a Budapesti Népbíróság 1946. április 24-én háborús büntett miatt 8 évi kényszermunka-büntetésre ítélte.¹⁵ (Előre bocsátom, hogy a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948. november 3-án Hortobágyi büntetését 5 évre mérsékelte,¹⁶ és a büntett minősítését háborús büntetről népellenes büntetetre változtatta; 1958 decemberében pedig a népellenes büntett vádját alól is felmentették.)

Hortobágyi annyira igazságtalannak tartotta a népbíróság ítéletét, hogy 1946. május 3-án a kőbányai Drasche téglagyárból, ahova a Gyűjtőfogházból vitték munkára, megszökött. Talált egy gazdátlan munkásruhát, majd még a háború során kifelé is nyitottá vált kemencében, amit nem javítottak meg, elrejtőzött, és megvárta az alkalmas pillanatot, mikor sikerült elhagynia a gyár területét a kemencén keresztül.¹⁷ A Drasche gyár Rákos vasútállomás mellett volt, ezen

kellett keresztüljutnia, majd le a közeli Rákos-patak partjára, amelynek medrében bujkálva végül hazament Rákoscsabára. Ettől kezdve 1955. július 29-ig illegalitásban élt Bíró Zoltán névre hamisított igazolvánnyal. Az Országos Gyűjtőfogház még aznap kiadta a körözését ellene.¹⁸

A szökését követően első útja családjához vezetett. A rendőrség már aznap este kereste otthonában, és miközben a felesége a rendőrökkel tárgyalta, a négy kisfia azon a rekamién aludt, amelynek ágyneműtartójában Hortobágyi rejtőzködött.¹⁹ Egy hét múlva, majd három hónappal később újra megjelentek a házában a rendőrök, de akkor ő már nem tartózkodott ott. Szökésének másnapján feleségét Budapestre küldte Dajka József szabómesterhez, aki a Hortobágyi házaspárhoz hasonlóan a baptista gyülekezethez tartozott, és segített egy Bíró Zoltán névre szóló kijelentőlap megszerzésében. Ezenkívül felesége átadta a saját nevére szóló női fodrászsegédségét igazoló munkakönyvét, amit Hortobágyi Bíró Zoltán névre hamisított. Néhány évvel később Bíró Zoltán névre hamisította a saját kerékpárja igazolólapját,²⁰ és hamisított rá egy bélyegzőt is „Hernád 1951” felirattal. Gyakorlatilag ezekkel a hivatalos „papírokkal” vészelte át illegalitása éveit 1954-ig, a személyi igazolvány bevezetéséig.²¹

A felesége elhíresztelte, hogy Amerikába szökött, ő pedig berendezkedett az új életre. „Bíró Zoltán” néven a Pest megyei Hernád községbe költözött, a kommunista párt helyi titkárnál lakott albérletben, és ugyanott kibérelte özv. Szabó Sándorné fodrászüzletét, ahol fodrászként dolgozott. A faluban befogadták, gyorsan ráragasztották a Rezszi bácsi nevet, mivel ha valaki nem tudott fizetni a szolgáltatásért, mindig azt mondta: hozzáírjuk a rezsizhez.²² Ezzel együtt azonkívül, hogy saját magát eltartotta, családját is tudta támogatni. Felesége vallomása szerint évente 14-15 métermázsa kenyérgabonát juttatott haza. A felesége havonta-kéthavonta látogatta, ekkor több napra ott maradt, Rákoscsabán pedig a család azt terjesztette, hogy az asszony ilyenkor rokonoknál dolgozik. Mindezen túl a baptista gyülekezetben is segítették őket, a gyülekezetből barátok közvetítették a férj és a feleség közti levélváltásokat és csomagküldeményeket.²³

Hortobágyi János időközben egy pesterzsébeti mestertől kitanulta a fényképészszakmát, és iparigazolvány nélkül vándorfényképészként biciklivel járta a Pest megyei falvakat, megfordult Pusztavacson, Gyónon, Lajosmizsén, Ócsán, Felsőpakonyban, illetve a hivatalosan már Budapest XVI. kerületéhez tartozó Cinkotán. A személyi igazolvány bevezetése után a mozgása rizikósabb volt, ennek ellenére időnként az éj leple alatt hazalátogatott rákoscsabai házukba, ahol rejtkehelyet alakítottak ki számára.²⁴ Várható érkezését többnyire egy rákoshegyi (baptista) barát lánya, Fejér Márta közvetítette, ilyenkor kinyitották a – különben mindig zárva tartott – kaput. Végül 1955 januárjától már nem hagyta el a házat, saját fotóműhelyt rendezett be a kétéleknyre lévő nagyszülői portán.²⁵

„Bíró Zoltán” 1947-ben belépett a kommunista pártba, majd átvették a Magyar Dolgozók pártjába is, ahonnan azonban 1949-ben arra hivatkozva zárták ki, hogy erkölcstelen életet él. (Tény, hogy felesége látogatásai ellenére valamiféle nőügybe bonyolódott, de a megértő asszony ebből nem csinált gondot.)

Hortobágyi János illegalitása 1955. július 29-ig tartott, ekkor egy véletlen miatt bukott le. Az akkor 19 éves Attila fia barátaival a budapesti brit követségre járt filmet nézni, a rendőrség pedig figyelte őket, majd kiszálltak Rákoscsabára házkutatást tartani. Mikor Bíró Zoltán névre kiállított lakáskijelentőt és egyéb iratot találtak, el kezdték faggatni a feleséget az iratokról, majd arról, hogy hol van a férje. A rendőrség kérdésére Hortobágyiné beismerte, hogy az

iratokat a férje használja, aki nem szökött Nyugatra, hanem illegalitásban él. Így bukkantak rá a majd egy évtizede nyoma veszett és (január óta már) otthon tartózkodó Hortobágyi Jánosra egy rejtett föld_alatti üregben.²⁶ Az alapos keresés során a padlásán egy világháborúból ott maradt puskacsövet is találtak. Hortobágyi Jánost 72 órára előállították, és másnap, július 30-án a BM Vizsgálati Főosztálya már ki is állított egy kérdőjegyet vele kapcsolatban. Eredményként megkapták a NOT 1948. november 3-i ítéletét, hogy Hortobágyit háborús bűntett miatt 5 év kényszermunkára, 10 év jogvesztésre, valamint teljes vagyonek kobzásra ítélték 1948-ban.²⁷ Ezután 1955. augusztus 3-án Hortobágyi Jánost egy ismételt házkutatás után előzetes letartóztatásba helyezték.²⁸

Történet 3.: Ismételt ítélet és egyéni kegyelem

A Legfőbb Ügyészség 1955. szeptember 30-án vádiratot nyújtott be Hortobágyi János ellen a Fővárosi Bírósághoz. Ebből megtudjuk, hogy két rendbeli közokirat-hamisítással, árdrágító üzérkedéssel, valamint lőfegyver-alkatrész beszolgáltatásának elmulasztásával vádolták. Az utóbbiból annyi volt igaz, hogy egy 1944-ben szétdarabolt puska csövet megtalálták a házuk padlásán az 1955. augusztusi házkutatás során. A közokirat-hamisítás igaz volt, de a Bíró Zoltán névre meghamisított iratokra (a lakcímkijelentőre és a kerékpár-igazolólapra tértek ki, a munkakönyvre nem) a túléléshez volt szüksége. A Fővárosi Bíróság mindhárom vádpontot elfogadta, és az 1955. október 28-án kelt ítéletével újabb három és fél év börtönre ítélte Hortobágyit. Ez nyomban jogerőre is emelkedett, mivel senki nem fellebbezte meg.²⁹ Egy nappal később a Fővárosi Bíróság a két ítéletet (ezt és a NOT 1948. november 3-i ítéletét) a vádlott kérésére egységesítette, és a büntetést 8 évben állapította meg.³⁰

1956. július 31-én Hortobágyi ügyében valami különös dolog történt. A Legfőbb Ügyészség és a BM Vizsgálati Főosztálya közösen javasolta Hortobágyi János büntetésének felére, vagyis négy évre történő leszállítását. Indoklásként felhozták, hogy a népellenes bűntettben a rá kiszabott 5 év aránytalanul súlyos, a vád nincs megnyugtatóan bizonyítva, és az ügyben azóta kihallgatott egykori munkaszolgálatosok azt állították, hogy Hortobágyi a legbecsületesebben bánt velük. A fegyverrejtegetésre vonatkozóan az elfekvő iratokból megállapították, hogy a „fegyver lényegében teljesen használhatatlan volt, és csak egy csöve volt meg neki”. Hozzátették: „Az üzérkedést elkövette, azonban tekintettel arra, hogy megfelelő iratok hiányában elhelyezkedni nem tudott, a családja fenntartása érdekében végzett ilyen munkát.”³¹

A javaslatot az illetékes szervek elfogadták, és 1956. szeptember 29-i keltezéssel az Igazságügy-minisztérium 13/150/1956. I. M. V/1. számú határozatával az Elnöki Tanács Hortobágyi János büntetését kegyelemből négy évre leszállította.³²

Történet 4.: A forradalom és az „utolsó ítélet”

Hortobágyi János az 1956-os forradalom napjaiban a Gyűjtőfogházból fogolytársaival együtt október 31-én szabadult. Ekkor ismét hazatért családjához, igyekezett távol tartani magát a politikától, gyorsan kiváltotta az iparendélyt, és borotválásból élt. Majd 1956. november 28-án jelentkezett a börtönben, hogy folytassa a rá kirótt szabadságvesztését. Ekkor ismét különös dolog történt: a börtön nem fogadta, egyszerűen hazaküldték.³³ Munkát keresve Budapesten segédmunkásként helyezkedett el, de időközben felkutatta azokat a katonatársakat, akiknek a munkaszolgálatos századában szakasparancsnoka volt, és élve visszatértek a frontról. Ám 1957. március 1-jén mégiscsak őrizetbe vették, a belügyminisztérium perújításra tett javaslatot az ügyében, a legfőbb ügyész pedig a perújítási

nyomozás adatai alapján perújítási indítványt terjesztett elő a Legfelsőbb Bíróságnál. 1957. december 10-én a Legfelsőbb Bíróság a korábbi összes ítéletet hatályon kívül helyezte, és hivatalosan elrendelte Hortobágyi János büntetésének félbeszakítását, valamint az ügy új tárgyalásra történő utalásáról intézkedett. Irányelvként leszögezte: ha az újabb adatok tanúsága szerint a népellenes büntett vádja nem igazolódik, Hortobágyit fel kell menteni, a többi cselekményt pedig abból a szempontból kell megítélni, hogy az elítélt azért követte el, hogy az általa alaptalannak vélt üldöztetéstől megszabaduljon és az illegalitásban saját családja ellátásáról gondoskodni tudjon. Majd még azt is hozzátette: „ezek a motívumok pedig feltétlenül kellő értékelést kell nyernének a büntetés kiszabásánál a vádlottra kedvező vonatkozásban”.³⁴ A végzés indoklásából megtudhatjuk, hogy az 1946. áprilisi ítéletet a népbíróság elsősorban Dán Dezső tanúvallomása alapján hozta meg. A végzés azt is megállapította, hogy az ügyben lefolytatott perújítási nyomozás során Dán Dezső tanú a népbíróság előtt tett vallomását azzal az indoklással vonta vissza, hogy elhunyt testvére és sógora leveleiből értesült a büntetőszázadhoz beosztott tisztek és keretlegények kegyetlenségeiről, és mivel a testvére is annál a századnál volt, ahol Hortobágyi teljesített szolgálatot, úgy gondolta, hogy a vádlott is részt vett a kegyetlenkedésekben. A perújítási nyomozás keretében hat tanú egybehangzóan állította, hogy „Hortobágyi nem kegyetlenkedett a beosztottakkal, az alakulatnak, amíg ott volt, nem is volt vesztesége, jóindulatú, igazságos ember volt, aki megkövetelte a fegyelmet, de a lehetőségekhez képest arra törekedett, hogy a munkaszolgálatosok sorsát elviselhetővé tegye”.³⁵

A Fővárosi Bíróság a Legfőbb Ügyészség iránymutatásai alapján 1958. december elején három nap alatt folytatta le a perújítási tárgyalást, amelyen meghallgatták az akkor már szabadlábban védekező érintettet, a tanúkat, köztük azokat is, akiket Hortobágyi 1957 elején felkutatott, valamint alaposan tanulmányozták a nyomozati iratokat. A tárgyaláson újra körbejárták a népellenes büntett, a közokirat-hamisítás, az üzérkedés és a fegyverrejtegetés vádját. Dán Dezső a népbíróság előtt tett tanúvallomását módosította, és nem tartotta fent, hogy saját szemével látta, amint Hortobágyi rugdosta volna a munkaszolgálatosokat. A Hortobágyi mellett megszólaló volt munkaszolgálatosok pedig határozottan cáfolták, hogy Hortobágyi miatt bántódásuk esett volna. Ekkor a fővárosi ügyészség képviselője a népellenes büntett vádját nem tartotta fenn tovább, a többi vádpontot viszont igen. A bírói testület elfogadta Hortobágyi védekezését, hogy szerinte ő nem üzérkedett, hanem kontárkodott, viszont nem fogadta el, hogy a puszkacső alkalmatlan fegyver lenne, alkatrészként újra felhasználható – állította a bíróság. Elfogadta azt is, hogy az „alaptalan üldöztetésének idején más lehetősége nem volt a hatóság előtti elrejtőzésre, minthogy hamis néven bujkáljon”. A bíróság akceptálta, hogy Hortobágyi János bujkálása idején a „saját és családja létfenntartásához szükséges anyagiakat kívánta biztosítani az üzérkedési cselekményeivel.” Azt azonban hozzátette, hogy mindez a bűncselekmény elkövetését nem semmisíti meg, viszont befolyásolja a büntetés kiszabását.

Összességében az 1958. december 11-én meghozott igen csavaros ítéletében a Fővárosi Bíróság Hortobágyi Jánost egy évi börtönbüntetésre ítélte, de a kiszabott börtönbüntetését kitöltöttnek vette – egyetlen tényt ítél meg súlyosbító körülményként: azt, hogy a vádlott hamis iratokkal még az MKP-ba, majd az MDP-be is befurakodott! Enyhítő körülményként ítélte meg a teljes beismerést, a nős, családos állapotot, valamint a büntetlen előéletet.³⁶ Hangsúlyozom, a büntetlen előéletet.

Történet 5.: Az újrakezdés

Hortobágyi János a felmentés ellenére nem kapott képzettségének megfelelő munkát, továbbra is úgy bántak vele, mint rovott múltúval. Végül az Egyesült Gyógyszergyárban lett segédmunkás 1972-ben történt nyugdíjazásáig.³⁷ 1970-ben beadványban kérte, hogy a bíróság mentesítse az 1958. évi ítéletéhez fűződő hátrányos jogkövetkezmények alól. A Fővárosi Bíróság azonban ezt azzal az indokkal utasította el, hogy bírósági mentesítésnek csak az egy évet meghaladó szabadságvesztés esetében lehet helye, Hortobágyit pedig éppen egy évre ítélték. Ugyanakkor a bíróság azt is megállapította, hogy a büntetése kitöltése utáni öt évben nem követett el újabb bűncselekményt, így 1963. december 31-től már eleve mentesítve lett a büntetett előlélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmény alól³⁸ – csak éppen a kérelmezőnek erről nem volt tudomása. Hortobágyi János 1985-ben hunyt el Rákoscsabán, 73 esztendőskorában.

6. történet: Epilógus

Hortobágyi János kálváriája még halála után is tovább tartott. Fia, Hortobágyi László 1992-ben kérelmezte, hogy a Fővárosi Bíróság nyilvánítsa semmissé édesapja ítéletét. A Fővárosi Bíróság a 9. B. 1139/1992/6. számú végzésével megtagadta az igazolás kiadatását. Ekkor a végzés ellen Hortobágyi László fellebbezett azzal az indokkal, hogy a Fővárosi Bíróság a fenti végzés meghozatalánál figyelmen kívül hagyta a perújítási eljárásban hozott 1958. decemberi jogerős ítéletet. Ekkor a Legfőbb Ügyészség Nyomozás Felügyeleti és Vádelőkészítési Főosztálya Bfl. 22.818/1992. számú átiratában indítványozta az elsőfokú végzés megváltoztatását és a semmisség megállapítását. Ezt elfogadva végül a Legfelsőbb Bíróság 1993. május 11-én megváltoztatta a Fővárosi Bíróság korábbi végzését, és semmissé nyilvánította Hortobágyi János ítéletét.³⁹

*

Hortobágyi János története további kutatásra érdemes kérdéseket vet fel: vajon hogyan működött az 1950-es években az a társadalmi háló, amely az üldözötteket, illetve családtagjait segítette. Hortobágyi János és családja esetében egészen bizonyos, hogy a baptista gyülekezet ott állt a háttérben. A történet kapcsán érdemes lenne megvizsgálni a hamis tanúzás gyakoriságát a korszakban, valamint hogy vajon mi motivált embereket a hamis tanúvallomás megtételében. Az igazságszolgáltatás különböző szintjeinek működése is újragondolandó: hogyan lehetséges, hogy annak, aki jogerős büntetése letöltése előtt megszökött, ezt soha nem rótták fel a későbbi vizsgálatok során, sőt Hortobágyi János 1958-as ítéletében az szerepel, hogy büntetlen előlétele enyhítő körülménynek számít.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 1.6. BM Politikai Nyomozó Főosztály iratai 1957–1962.
II/8. Monográfia, 16. kötet. Kőtelepi Lajos és társai szervezkedési ügye
- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-128148. Hortobágyi János
V-128440. Kőtelepi Lajos és társai
- 3.1.5. Operatív dossziék

Betekintő 2017/4.

O-9697/9. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa által kegyelemben részesültek kegyelmi határozatai

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.e A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai

18611/1949. Hortobágyi János és társai

VII.101.c A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház (1947-től Budapesti Országos Büntetőintézet, 1951-től Budapesti Országos Börtön) iratai. Fegyencörzskönyvek

Hortobágyi János fogolyörzskönyvi lapja

XVII. Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok (1944–1990)

41. Rákoscsabai Nemzeti Bizottság iratai (1945–1949)

XXV.1.a A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Népbíróság iratai. Büntetőperes iratok

1619 Hortobágyi János

XXV.4.f A jogszolgáltatás területi szervei. Fővárosi Bíróság iratai. Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai

005144 Hortobágyi Attila

Legfőbb Ügyészség Központi Irrattára

Nyomozás Felügyeleti és Vádelőkészítési Főosztály (LfÜ Nyfl.)

12.097/1990. U. L. tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1990. november 26. és
T. A. tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1990. december 6.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

I. Főcsoport Pártok

274. fond Magyar Kommunista Párt

7. csoport 11. ő. e. Steinmetz Miklós levele Rákosi Mátyáshoz, 1944. december 23.

Magániratok

Népbíróóságok Országos Tanácsa (NOT) III. 5417/1946-21. sz. ítélete, 1948. november 3. Hortobágyi János

A Legfőbb Ügyészség 1955. Bül. 005395. sz. vádirata, 1955. szeptember 30. Hortobágyi János

A Bíróság B. I. 005187/1955-5. sz. ítélete, 1955. október 28. Hortobágyi János

A Legfelsőbb Bíróság B. I. 3093/1957. sz. végzése, 1957. december 10. 196/8. Hortobágyi János

A Bíróság Rehabilitációs Iratok 3733/1970/2. sz. végzése. 1970. szeptember 10. Hortobágyi János

A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága NTf. IV. 34/1993/3. sz. végzése, 1993. május 11. Hortobágyi János

Sajtó

Magyar Közlöny, 1945

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. M. E. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. *Magyar Közlöny*, január 4. 2.

Hivatkozott irodalom

Palasik, 2010.

Palasik Mária: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág Kiadó.

¹ Palasik, 2010.

² Ugyan 1944 tavaszán még egy hónapra újra behívták szolgálatra, de már a frontvonalra nem helyezték ki; ekkor az első világháborúban részt vett honvédek és altisztek rendfokozatának igazolását végezte. ÁBTL 3.1.9. V-128148. Hortobágyi János dossziéja. 24.

³ Uo. 25. A saját bunkerét is megosztotta más rejtőzökkel. BFL VII.5.e. – 18611/1949. Hortobágyi János és társai bűnügye. 72. Jegyzőkönyv, Rákoscabai községi rendőrfőnökség, 1945. március 27. Arra is akadt tanú, hogy a leventekorúakat figyelmeztette, hogy rejtőzzenek el, így kerültek el a bevonulatusukat 1944 novemberében. BFL VII.5.e. – 18611/1949. 68. Jegyzőkönyv, Rákoscabai községi rendőrfőnökség, 1945. március 27.

⁴ A háborús viszonyok szétzilálták a régi közigazgatást, így a helyi kezdeményezést országszerte ún. népi bizottságok ragadták magukhoz. Ezeket a legkülönbözőbb elnevezésekkel illették; volt, ahol direktóriumnak hívták az 1919-es Tanácsköztársaság szervei nyomán; volt, ahol egyszerűen ötös vagy hetes bizottságnak; máshol pedig munkás- és paraszttanácsnak nevezték. A függetlenségi front megalakulása után azonban igyekeztek egységesen a nemzeti bizottságok elnevezést használni, s ezeket a függetlenségi front helyi szerveinek tekinteni. A nemzeti bizottságok országszerte jelentős szerepet játszottak az élet normalizálásában azokon a területeken, ahol véget értek a harcok. A Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány az első intézkedései között foglalkozott a közigazgatással egy 1945. január 4-i rendeletében. A jogi szabályozás értelmében azokon a területeken, ahol a front elvonult, újjá kellett szervezni a régi közigazgatást és az önkormányzati testületeket. Ez azt jelentette, hogy a nemzeti bizottságoknak ki kellett vonulniuk a közigazgatásból, de kulcsszerepet kaptak a régi szervezet, vagyis a törvényhatósági bizottságok és a képviselő-testületek helyreállításában. 14/1945. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945: 2. BFL XVII.41. A Rákoscabai Nemzeti Bizottság iratai (1944–1949). A Rákoscabai Munkás- és Paraszttanács határozatai, 1944. december 31.

⁵ ÁBTL 3.1.9. V-128148. Hortobágyi János dossziéja. Közzéi Katonai Főparancsnokság, N° 1. Rákospalota, 1945. január 11. 196/16–17. A korabeli viszonyokra jellemző, hogy a Hortobágyi János nevére 1945. január 19-én kiállított fényképes igazolványt maga Hortobágyi írta alá mint közzéi rendőrfőnök. ÁBTL 3.1.9. V-128148. 92.

⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 108–109. Hogy Gyömrőn hogyan folytak a dolgok, arról egy Steinmetz Miklós, későbbi parlamenti által 1944. december 23-án keltezett és Rákosi Mátyáshoz címzett levél is tanúskodik. Ő decemberben került Gyömrőre a 317. lövészadosztály politikai tisztjeként. Megdöbbenéssel tapasztalta, hogy „a falu vezetősége elpucolt a magyarokkal, s a »közigazgatás«, amennyiben ez egyáltalán létezik, »kommunisták« kezén van. Ezek közül egy sem párttag, csak még 1919-ben voltak a direktórium tagjai vagy a magyar Vörös Hadsereg katonái. Ténykedésük szerintem túl »baloldali«. Például a közzéi házában sarló és kalapácsos zászló leng. Falragaszaikon »harcolj a kommunista társadalomért« stb. stb.” PIL I. 274. 7/11. ö. e.

⁷ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 95.

⁸ Uo. 130. Seprűs János igazoló nyilatkozata. A közzéi ezt úgy élte meg, hogy a szovjetek megakadályozták a demokratizálódási folyamatot. Legfőbb Ügyészség Központi Irattára, LfÜ Nyomozás Felügyeleti és Vádelőkészítési Főosztály (LfÜ Nyfl.) 12.097/1990. U. L. tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1990. november 26.; T. A. tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1990. december 6.

⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 119/2. Budapest, 1945. február 16.

¹⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 126–127.

¹¹ BFL VII.5.e. – 18611/1949. 20. Jelentés, Rákospalota, 1945. február 20.

¹² Uo. 211–212. Nyilatkozat, 1945. április 14.

¹³ Uo. 156. Nb. VI. 279/1945/5. sz. ítélet. A népbírósági tárgyalás teljes jegyzőkönyvét lásd BFL VII.5.e. – 18611/1949. 95–167.

¹⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 141.

¹⁵ BFL XXV.1.a – 1619 Hortobágyi János. Nb. XVII. 1619/48-18. számú ítélete, 1948. április 24. Hortobágyit a rablás (a hátizsák elvétele) büntette alól is felmentette a bíróság, azzal érvelve, hogy megnyugtató módon nem lehet bizonyítani.

¹⁶ NOT III. 5417/1946-21. sz. ítélete, 1948. november 3.

¹⁷ Hortobágyi László közlése, 2017. augusztus 15.

¹⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 46.; BFL VII.101.c – Hortobágyi János fogolytörzskönyvi lapja.

¹⁹ Hortobágyi László közlése, 2017. augusztus 15.

²⁰ A kerékpár-igazolólapon szerepelt az üzemben tartó neve, foglalkozása, a kerékpár gyártmánya, típusa és alvázszáma, valamint az okmányt kibocsátó rendőri szerv pecsétje és a kibocsátó szerv egyik alkalmazottjának aláírása.

²¹ Az 1/1954. (I. 9.) minisztertanácsi rendelet és az annak végrehajtására kiadott 1/1954. belügyminiszteri rendelet alapján bevezették a 16 éven felüliek személyi igazolvánnyal történő kötelező ellátását.

²² Hortobágyi László közlése, 2017. augusztus 15.

²³ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 7–8. Hortobágyi Jánosné tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1955. augusztus 19.

²⁴ Hortobágyi László közlése, 2017. augusztus 15.

²⁵ Uo.

²⁶ Minderről beszámol a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának 1955. augusztus 2-i jelentése. ÁBTL 1.6. II/8. Monográfia, 16. kötet. 51–52. Jelentés Kőtelepi Lajos és társai szervezkedési ügyében.

²⁷ A családi házat, amelyben éltek, azért nem tudták elvenni, mert az szülői örökségként a feleségnek és testvéreinek a tulajdonában volt.

²⁸ Hortobágyi Attilát is azonnal őrizetbe vették mint „a Kőtelepi és társai demokráciellenes szervezkedés” tagját, 1955. július 29-én letartóztatták, szeptember 9-én pedig meg is születt a Fővárosi Bíróság ítélete, amelyben szervezkedés, társadalmi tulajdon elleni lopás és lőszerrejtegetés büntette miatt 4 év börtönbüntetésre ítélték. ÁBTL 3. 1. 9. V-128440. Kőtelepi Lajos és társai. 261. B. I. 005144/1955-7. sz. ítélete; BFL BFL XXV.4.f. – 005144/1955. Hortobágyi Attila ügye. Hortobágyi Attila büntetésének hátralévő részét a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter 1957. október 5-i előterjesztésére elengedte. ÁBTL 3.1.5. O-9697/9. 149., 153., 163. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa által kegyelemben részesültek kegyelmi határozatai.

²⁹ A Legfőbb Ügyészség 1955. Bül. 005395. sz. vádirata, 1955. szeptember 30. A Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 005187/1955-5. sz. ítélete, 1955. október 28.

³⁰ A Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 005209/1955-2. sz. ítélete, 1955. október 29.

³¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 177–178. A javaslat aláírói: Csók Károly ügyész, Kapitány István államvédelmi őrnagy és Bakóczi Antal ügyész.

³² ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 179. és a Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 596/1958/5. sz. ítélete, 1958. december 11.

³³ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 181. Jegyzőkönyv, Budapest, Országos Börtön, 1957. március 5.

³⁴ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 189. és a Legfelsőbb Bíróság B. I. 3093/1957. sz. végzése, 1957. december 10.

³⁵ A Legfelsőbb Bíróság B. I. 3093/1957. sz. végzése, 1957. december 10. 196/8.

³⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-128148. 190–195. és a Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 596/1958/5. sz. ítélete, 1958. december 11. Hortobágyit az ellene korábban emelt és megállapított népellenes büntett vádja alól „bizonyítottság hiánya okából” felmentették. Uo. 196/8–196/12.

³⁷ Hortobágyi László közlése, 2017. november 26.

³⁸ A Budapesti Fővárosi Bíróság Rehabilitációs Iratok 3733/1970/2. sz. végzése. 1970. szeptember 10.

³⁹ A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága NTf. IV. 34/1993/3. sz. végzése, 1993. május 11.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó

Kummer Ferenc, a lakatosból lett bányamérnök

Kummer Ferencről a történettudomány eddig semmit, de még szűkebb szakmája, a bányászat is csak nagyon keveset tudott. A korabeli sajtó több helyen beszámol ugyan a Szovjetuniót megjárta bányamérnök kitüntetéseiről, a *Bányászati és Kohászati lapok*ban olvashatunk tanulmányairól, ám halálhíre is csak egy pár soros gázszjelentés volt a napilapok hasábjain.¹

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának iratai jócskán árnyalják ezt a képet. Ezek szerint Kummer Ferenc bányamérnök minden követ megmozgatott az 1952 és 1954 között letartóztatott bányaműszaki szakemberek ártatlanságának bizonyításáért, kiszabadításukért. Tényleges betekintést Kummer nem mindennapi élettörténetébe az egyik áldozat és későbbi barát, Dzsida László² által lejegyzett életrajz enged, amelyből kiderül, hogy egy egyébként mindvégig elvhű moszkovita kommunista politikai meggyőződése hogyan szorult háttérbe hivatása, mérnöki racionalitása mellett a kollégák/barátok elleni – már akkor is nyilvánvalóan – koncepciós eljárás megszüntetése érdekében.

Gyermekkor

Kummer Ferenc 1900. február 4-én született Bécsben, id. Kummer Ferenc és Tusztics Hedvig első gyermekeként. Édesapja eredeti foglalkozása kertész, majd az üveges, képkeretező és mázoló szakmák kitanulása után Bécsben telepedett le az 1890-es évek végén. Itt ismerte meg későbbi feleségét, aki egy étterem főszakácsként dolgozott. Hamarosan közösen egy szatócsboltot nyitottak, de első gyermekük, Ferenc megszületése után három hónappal Szombathelyre költöztek. Az elkövetkező években még három gyermekük született: István (1902), akit 1920-ban behívtak katonának, valószínűleg a Magyar Királyi Honvédségbe, s aki 1922-ben Ausztriába költözött, majd elveszett a család szeme elől; Ilona (1905), aki háromévesen agyhártyagyulladásban következésképpen meghalt; valamint Rudolf (1908), aki az 1950-es évek végén nyomtalanul eltűnt.

A fiatal Kummer Ferenc 1906-ban kezdte meg elemi iskolai tanulmányait Szombathelyen, de mivel ekkor még csak németül beszélt, komoly nehézségei voltak. Az első év kudarca után egy másik, a Szent Márton utcai elemi iskolába került, ahol mind a négy osztályt kitűnő eredménnyel végezte el. 1911-ben a család az apa szülőfalujába, Kámonba³ költözött, ahol takarékpénztári kölcsön segítségével kétszobás lakást építhettek. Kummer itt kezdte meg a polgári iskolát, azonban csak három osztályt tudott befejezni. 1914-ben az első világháború kitörésével az iskolát hadikórházzá alakították át, és a tanítás a Szombathelyi Múzeumban folyt tovább. A negyedik évet azonban Kummer már nem járta végig, mert az egyre romló közellátás miatt a családnak pénzre volt szüksége, így szakmát kellett tanulnia. 1915. áprilisban apja a szombathelyi Pohl és Fia Gépgyárba adta szerszámlakatos tanulónak, ahol ekkor srapneleket⁴ gyártottak. Kummer visszaemlékezése szerint az üzem tulajdonosa, Pohl Sándor a „fegyelem érdekében” többször felpofozta az inasokat, amelyet 20 korona bánatpénzzel simított el. Egy ilyen „avató pofon” egyszer Kummert is megtalálta, aki azonban felkapott egy srapnelt, és úgy hátba vágta a gyár tulajdonosát, hogy az összeesett. Többé nem nyúlt hozzá senki.

1916 elején áthelyezték a gyár öntödéjébe, ahol a formálógépek javítását végezte. Az üzem vezetőivel azonban meglehetősen rossz volt a viszonya, így hamar megtalálta a munkásmozgalom. 1916 nyarán általános sztrájk robbant ki, és a tanoncokkal csoportot szerveztek, megalapozva ezzel a szombathelyi szocialista ifjómunkás mozgalmat. Politikai tapasztalatok híján Kummer a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szombathelyi szervezetéhez fordult segítségért. A helyi csoport azonban visszautasította, ráadásul a város katonai parancsnoka a tanoncokkal és több, a gyárban már régebben dolgozó orosz hadifogollyal együtt börtönbe záratta. A sztrájk letörése után – néhány besorozott munkást kivéve – szinte mindenki visszatérhetett a gyárba.

Tanácsköztársaság és illegalitás

1918. október végén, az őszirózsás forradalom kitörésekor a szombathelyi ifjómunkás csoport is bekapcsolódott az eseményekbe: a város pályaudvarának katonai helyőrségétől fegyvereket zsákmányoltak, bár azok használatára végül nem került sor. Kummer 1918 végén tagja lett az akkor megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja vasmegyei csoportjának, 1919 áprilisában pedig a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége (KIMSZ) Vas megyei Bizottságának titkára lett.

Miután a román csapatok elérték a Tisza vonalát, a Vas megyei KIMSZ-csoport tagjai is jelentkeztek, eleget téve a kormány felhívásának, a Vörös Hadseregbe szolgálattételre: Kummer ekkor Győrbe került és futárszolgálatot vállalt. Éppen Budapesten járt, amikor 1919. június 24-én kirobbant a Tanácsköztársaság ellen szervezett legnagyobb puccskísérlet. A Ludovika Akadémiáról indított kommunistaellenes akciót már hetek óta szervezték a tanári kar egyes tisztjei, bízva Budapest katonai parancsnokának, a volt szociáldemokrata Haubrich József hadügyi népbiztosnak a támogatásában is. Lemberkovics Jenő m. kir. honvédszázados⁵ június 24-én délután, 254 növendék élén indította meg a felkelést, egy osztaggal elfoglalva a Ludovika épületét, másik osztaggal pedig a József-telefonközpontot. Kummer itt kapcsolódott be az eseményekbe: a központ visszafoglalása elleni harc során kiszorították a ludovikásokat az épületből. Mint ismeretes, nemcsak szárazföldön, hanem a Dunán állomásozó három monitor is bekapcsolódott a felkelésbe, és lövést adtak le a Hungária Szállóra, a Tanácsköztársaság politikai vezetőinek budapesti székhelyére. A felkelők azonban rosszul ítélték meg Haubrich hadügyi népbiztos szándékait, és hamarosan szembesültek azzal, hogy akitől a segítséget vártak, az másnap maga számolta fel a lázadást, megtámadva az Akadémiát.⁶

A Tanácsköztársaság bukását követően Kummer folyamatosan bujkálni kényszerült: Győrből Dombóvárra, majd a jugoszláv demarkációs vonalon átjutva Pécsre, onnan pedig másodmagával Eszékre menekült, ahol egy bodnárüzemben hordóabroncsokat szegecselt. Hamarosan azonban letartóztatták, és mint kommunista emigránst át akarták adni a magyar hatóságoknak. A kiadatás elkerülésében Pécs egyik magas beosztású tisztviselője, a szovjet hadsereg későbbi századosának, Steimetz Miklósnak apja, Steimetz István segítette, aki jó kapcsolatai révén elérte a szerbeknél, hogy Kummert – bécsi születésű lévén – utasítsák ki Ausztriába. Bécsben a Joint ausztriai szervezetét felkeresve jutott élelmiszerhez és ruhához, amelynek a zsebébe korábbi tulajdonosa két 10 dolláros bankjegyet felejtett. Ebből a pénzből

Kummer lakást vett ki magának, s innen, mint emigráns kommunista folytatta a pártmunkát Magyarországra felé, felruházva a szükséges igazoló okmányokkal.

Az oktatást nem mástól, mint az akkor Bécsben működő Gerő – akkor még Singer – Ernőtől kapta: Kummer a fedőtörténet szerint a düsseldorfi Műszaki Főiskola második évfolyamának hallgatója volt, aki a nyári szünetben három hónapi gyakorlatra érkezett Budapestre, a Schlick–Nicholson Gép-, Waggon- és Hajógyárba. A gyár főmérnöke a szerszámműhelyben helyezte el, ahol a pártoktatásnak megfelelően megkezdte a kommunista sejtek szervezését az üzemben. Az utasítás szerint nem beszélt senkivel, csak dolgozott, és naponta a satupadján hagyta a *Pesti Napló* egy számát, amelyben a munkásságra vonatkozó híreket korábban aláhúzta.

Emigráció

A felsőbb kapcsolatait általánosan sikeresnek ítélt nyári gyakorlat után Kummer visszatért az osztrák fővárosba, és újabb megbízást kapott a Bécsbe menekült korábbi népbiztossal, Hamburger Jenővel együtt. A Bécs–Pozsony vasútvonalat igénybe véve, Bergből kommunista röplapokat és egyéb irodalmat kellett átcsempészniük Budapestre, az akkor a csehszlovák emigrációban működő Vas Zoltánnal együtt. Kummer az Andics Erzsébet és Berei Andor vezette csoport letartóztatásáig dolgozott futárként Bécs és Budapest között, s ekkor ugyan elkerülte a bebörtönzést, ám hamis papírokkal nem sokáig tudott bujkálni. 1922 közepén Németországba menekült, de a letartóztatás veszélye egyre nagyobb lett, ezért hamarosan kiutazási engedélyt kért és kapott a Szovjetunióba.

1923. június 10-én érkezett Moszkvába, ahová az emigránsok és a rigai egyezmény⁷ által kicserélt további politikai foglyok is kerültek családjaikkal együtt. Kummer azonnal munkát kért, így került a III. Internacionálé nevét viselő moszkvai mozdonyjavító gyárba. Mindeközben az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt [OK(b)P] Igazoló Bizottsága 1918-as dátummal átigazolta párttagságát, és kérvényére még abban az évben megkapta a szovjet állampolgárságot.

1924-ben az OK(b)P Központi Bizottsága Ukrajnába, Melitopolba, majd Molocsnába küldte, és egy propaganda-tanfolyam elvégzése után szeptemberben Mykolai-Polében, a helyi német mennonita⁸ közösség általános iskolájában lett politikai oktató. A községet kettészelő folyó bal partján a kuláknak minősített mennoniták laktak, szemben a túlparton élő szegényebb parasztokkal. A falu közösségének ügyeit intéző ún. Mennonita Fogyasztási Szövetkezet önállóságát a Járási Pártbizottság már korábban fel akarta számolni, s most ennek végrehajtását Kummer Ferencre bízták. Kummer a szövetkezet vezetőjét, egyben az iskola igazgatóját megzsarolva elérte, hogy nyílt gyűlésen javasolja egy új, Állami Fogyasztási Szövetkezet létrehozását, a vagyonok és közmunkák újbóli elosztását. Ezt megszavazták, így a mennonita közösségben már nem volt maradása.

Donyeci évek

1925-ben Sztalinóba (Donyeck),⁹ a Megyei Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályára vezényelték német nyelvű instruktornak. Ekkor barátkozott össze az ukrán pártapparátusban

dolgozó Nyikita Szergejevics Hruscsovval. Itt ismerte meg Popova Annát is, akit 1926. január 14-én feleségül vett. Az év végén született meg első kisfiuk, de a szülőotthonban a dajka leejtette, és a baba olyan sérüléseket szenvedett, hogy 1928 elején elhunyt.¹⁰

Az első ötéves terv időszakában 1928/1929-től a Szovjetunióban súlyos szakmunkás- és mérnökhány jelentkezett, amelynek ellensúlyozására a kommunista párt hatékony toborzó és propagandatevékenységet indított, és határozatot adott ki megbízható kommunisták mérnökké képzésére. Ekkor Hruscsov javaslatára Kummert az elsők között küldték a Donyec-medencei Bányászati Főiskola Bányagépészeti Fakultására Sztalinóba, ahol 1931-ben szerzett bányagépész-mérnöki oklevelet. Elsőként az ukrajnai Kagyijevkában¹¹ kezdett el dolgozni, ahol a bánya gépesítését irányította, s ebbéli feladatkörében felelős volt a frontfejtésben dolgozó minden gépért, azok üzembiztonságáért. Az irreális gazdasági követelmények végrehajtását követelő szovjet hatalmi gyanakvás és terror azonban jócskán megnehezítette a dolgát, amelyekkel később, az '50-es évek első felében Magyarországon is szembesülhetett. Hiába küzdött a hibás alkatrészekkel, az állandó vízbetörésekkel, a felsőbb műszaki vezetéstől nem kapott érdemi segítséget. Végül önálló hatáskörben, a balesetek elkerülése érdekében a frontfejtéseken leállította a munkát, amiért beidéztek a politikai rendőrséghez, az OGPU-hoz. Itt elrendelték a munka azonnali folytatását, és Kummer ígéretet kapott az elvizesedett kábelek kicserélésére. Hamarosan azonban bekövetkezett a tragédia: egy réselő gépkezelő és annak segédje áramütés következtében életét vesztette. Kummer ellen gondatlanságból elkövetett emberölésért emelt vádat az ügyészség: hiába védekezett azzal, hogy többször jelezte a problémát, hogy korábban leállította a munkát, és azt a politikai rendőrség utasítására indította újra. Mindezeket sem az ügyész, sem a bíró nem vette figyelembe. Első fokon egy év kényszermunkára és havi bérének 25%-os levonására ítélték. Kummer fellebbezett, a másodfokú tárgyalásra nem idézték be, de távollétében felmentő ítéletet hoztak.

Az elkövetkező években a Donyec-medence több olyan bányájában is megfordult, amelyekre a szovjet lágerrendszer épült az 1940-es évektől: a már korábban is említett Kagyijevkában (Kadiivka), Brjankában (Bryanka), Makejevóban (Makiivka), Sztalinóban (Donyeck) és Gorlovkában (Horlivka). Német nyelvtudása a helyi pártvezetés számára ismert volt, s ez a tény több alkalommal is befolyásolta sorsát. A harmincas évek egymást követő terrorhullámainak egyik epizódja a Szovjetunióban munkát vállaló német mérnökök letartóztatása és bíróság elé állítása volt. A kémtevékenységgel vádolt szakemberek elleni vizsgálat nyelvi nehézségeinek kiküszöbölésére Kummert repülővel vitették Sztalinóba, ahol a területi NKVD-parancsnokság egyik helyiségében biztosítottak neki szobát. Elsőként a lefoglalt német nyelvű iratokat kellett lefordítania, majd a kihallgatásokon tolmácsolt éjjel-nappal. Az NKVD ezt követően többször kérte Kummer segítségét, és elkerülendő az állandó utazást, javasolták Sztalinóba való áthelyezését. Azonban időközben – minden indoklás nélkül – kizárták az SZKP-ból, így elutasították a felvételét a bányába, sőt, hat hónapon keresztül semmilyen munkát nem kapott.¹²

Kummer csak a pereket követő felülvizsgálatok után, 1940 áprilisától kapott ismét munkát a kagyijevkai körzet egyik legkisebb bányájában, mint gépesítési vezető. Itt a bánya területe folyamatos vízveszélynek volt kitéve, ahol az elfulladás megakadályozandó, napokon keresztül küzdött a vízbetörés ellen. Súlyos tüdőgyulladást kapott, így gyógyulásáig újabb

kényszerpihenőre került. 1940. augusztus végén Gorlovkára, a Sztálin nevét viselő 8. aknára irányították. Ismét kérte párttagságának helyreállítását, de kérelmét elutasították.

Kényszerszolgálatára ítéelve

1941. június 22-én Hitler elindította hadosztályait a Szovjetunió ellen, amelynek célja – a Barbarossa-terv alapján – a szovjet-ország állam megsemmisítése, a „keleti német élettér” kialakítása volt, egészen az Urál vonaláig. A hónap végére a német repülőgépek már Gorlovkát bombázták. A Kummer vezetése alatt álló műhely táborig konyhák gyártásába kezdett. 1941. szeptember elején Kummernek mint tartalékos századosnak¹³ kellett jelentkeznie a Gorlovkai Kiegészítő Parancsnokságon. A névsor felolvasása után – amelyek között Kummer visszaemlékezése szerint alig volt orosz hangzású – közel 1800 ember vagonírozott be az NKVD, hogy kelet felé indítsák őket. Átlépve a Volgát, összesen tíznapos, közel 3000 km-es utazást követően érkeztek meg a Közép-Ural ázsiai oldalán fekvő Turinszkba. Innen egy 6 km-es menet várt rájuk, ami a közeli jegenyeerdőbe vezetett. Itt az utasítás szerint kilencfős brigádokra osztva barakkokat kellett építeniük, mondván, „minél előbb elkészülnek, annál hamarabb lesz fejük felett tető”. Ezzel megindult az egyik legnagyobb hadifogoly és internált munkatáborrendszer kiépítése. Hamarosan Kummeréket a Tura felső folyásánál kiépített táborba vitték, ahol nekikezdték egy monumentális víztározó építésének előkészületeihez.¹⁴ Az első deportáltakat később egyre többen követték, köztük az 1941 második felétől elhurcolt volgai németek, de ideszállították a hadművelési területté vált börtönök lakóit, hiszen a szökés szinte lehetetlen volt.

Kummer a gátépítésről csak 1943 elején térhetett vissza többedmagával a központi táborba, mivel skorbutban megbetegedett. A láger kórházába került, majd munkaképtelenné nyilvánították, és útnak indítottak családjához. Időközben Kummer feleségét és két kislányát még „katonai szolgálatra vezénylése” után, 1941 végén evakuálták Gorlovkából arra hivatkozva, hogy a katonai szolgálatot teljesítők hozzátartozóit a németek „maradék nélkül kiirtják”. A család a Novoszibirszk melletti Csani közelében lévő termelőszövetkezetben talált magának lakhelyet és munkát, így Kummer Ferenc is itt találkozhatott velük újra két év munkaszolgálat után. A tábor embertelen körülményei annyira megviselték a szervezetét, hogy hamarosan ismét megbetegedett és kiutazással kórházba került. Hét napig feküdt eszméletlenül, másfél hónapot töltött a kórházban, ahonnan kikerülve hosszú lábadozás következett. Gyógyulása után a helyi termelőszövetkezetbe került, ahol lakatosként alkalmazták.

1944-ben, miután a Donyec-medence felszabadult, megkezdték Kummer korábbi munkahelyének, a gorlovkai bányüzemnek a helyreállítását. Értesülvén erről, Kummer kérte azonnali áthelyezését. Az utazás a háborút követő kaotikus állapotok miatt hosszú és viszontagságos volt. Családjával több hónapon keresztül tette meg a közel 3500 km-es utat. Végül 1945. december 10-én jelentkezett a bánya Sztálin nevét viselő 8. számú üzemében, mint a bánya helyreállításának gépészeti felelőse. Feladata volt a háború alatt megrongálódott gépek javítása, újak beszerzése, a termelés mielőbbi beindítása. A bánya vezetésétől lakást kapott, és az üzem pártszervezetének közbenjárására a városi pártbizottság visszaállította tagságát. A bánya főként hadifoglyokat dolgoztatott, köztük sok magyart is.

Visszatérés Magyarországra

1948-ra a gorlovkai bánya helyreállítási munkái nagyjából befejeződtek. A városi pártbizottság ekkor felajánlotta számára, hogy költözzön vissza Magyarországra. Amint az később kiderült, Gerő Ernő kérte hazahozatalát, és személyesen Rákosi Mátyás közvetített az ügyében. Kummer 11 év és két hónap szovjet emigráció után tért vissza Magyarországra, 1948 közepén. Elsőként a Nehézipari Minisztérium alá tartozó Szénbányászati Ipari Igazgatóságon, majd a minisztérium bányászati főosztályán kezdett el dolgozni, mint a műszaki osztály vezetőhelyettese, az 1952-ben letartóztatott Vargha Béla bányamérnök beosztottjaként.

Kummerhez tartozott a borsodi szénmedence alberttelepi bányája, ahol az embertelen körülmények jócskán megnehezítették a fejtési munkálatokat, így az előírt keretszámok teljesítését. Az alberttelepi bányával 1952 elején ismerkedhetett meg a szélesebb közvélemény, amikor is az itt dolgozó Loy Árpád vájár nevével volt tele a hazai sajtó. 1951-ben az ő brigádja volt az első, amelyik frontfejtésre vállalkozott, jelentősen megkönnyítve ezzel a termelést. A hírekben nem említették meg Kummer szerepét, de önéletrajzából és a *Szabad Nép* egyik 1952. márciusi cikkéből kiderül, hogy fontos szerepe volt Loy sztahanovista „karrierjében”: „1949 őszén november 7. megünneplésére készülődtek az alberttelepi kommunisták, de nem lehet azt állítani, hogy a legjobb hangulatban. A virágzásnak indult ország egyre több szemet követelt, s ők nem tudtak eleget tenni ennek a jogos, sürgető követelésnek. A legöntudatosabb munkások egy Szovjetuniót járt mérnök tanácsai alapján elhatározták, hogy új, termelékenyebb módszerre térnek át: a frontfejtésre. A műszaki vezetők azonban hallani sem akartak róla. Kijelentették, hogy »lehetetlen egy olyan elmaradott bányában, mint Alberttelep, átültetni a szovjet módszereket«. Paprikás volt a hangulat. Érezni lehetett a feszültséget. »Valami lesz, mert a vájárok nem engednek.« Végre november 4-én éjjel átszakadt a gát. Andréi elvtárs csapata 3065 mázsa szemet termelt, csaknem háromszorosan túlteljesítette a régi normát. Mikor Loy elvtárs meghallotta ezt, olyan nyugtalan lett, mint az eleven tűz. Örült a diadalnak, de rögtön arra gondolt: »Lemaradtam! Nem hagyom magam!«”¹⁵

Amikor Kummer Alberttelepre került, kamrafejtéssel küszködtek a bányászok, embertelen erőfeszítéssel próbálva megfelelni a tervszámoknak. Ez ilyen körülmények között lehetetlen volt, ezért Kummer a Szovjetunióban szerzett tapasztalatait felhasználva tett javaslatokat a frontfejtés és a gépesítés bevezetésére.¹⁶ Ekkor vezették be – szintén a termelés meggyorsítása érdekében – a „melegcsákányváltást”, amikor is a műszakváltás nem a baliga-táblánál,¹⁷ hanem a munkaterületen történt.

Kummer három hónapja dolgozott Alberttelepen, amikor Budapestre rendelték. Vargha Béla itt közölte vele, hogy kinevezték az Országos Tervhivatal Bányászati Osztályának vezetőjévé, vagyis a régi harcostárs, Vas Zoltán elnöklete alatt működő hivatal beosztottja lett. Azonban Vas Zoltánt megelőzve, a pártvezetés 1951-ben a Mecseki Szénbányászati Tröszthez helyezte, s kinevezték a Komlói Szénbányák igazgatóhelyettesévé. Komló akkori igazgatója, Kubinyi István – a róla 1952-ben nyitott dosszié szerint – ekkor már az ÁVH látókörében volt, így Kummer kinevezése az igazgató leváltását készítette elő.¹⁸

Bányamérnökper, 1952–1954

Kubinyi 1952. júniusi elbocsátásával azonban mégsem Kummer került a vállalat élére, mivel ismét Budapestre hívták, és az 1950-ben alapított Bányászati Kutató Intézet Bányaművelési Osztályának helyettes vezetőjévé nevezték ki 1952. július 1-jével.¹⁹ Az Osztály élen ekkor az 1952. augusztus 6-án letartóztatott Krupár Géza állt. Kummer Ferenc önéletrajzának talán ez az egyik legfontosabb fejezete, hiszen részletesen beszámol az 1952 és 1954 között zajló ún. bányamérnökperről, amelynek megakadályozásáért rengeteget tett: „Igen nehéz évek következtek! A személyi kultusz és az üzemi szabotázsoktól való félelem irányító erőt képezett. Ekkor történet 12 bányamérnök letartóztatása, ellenük a vád szabotázs akció szervezése, ellenségeknek minősítették őket.”²⁰ Kummer jól ismerte az elhurcolt bányamérnököket és azokat is, akiknek döntő szerepe volt a letartóztatásukban. Minden információt, iratot igyekezett megszerezni ahhoz, hogy bizonyítsa ártatlanságukat és azt, hogy letartóztatásuk koholt vádakon alapuló hamis feljelentéssel történt: „A koncepciók szénbányászperben – és az önkény tobzódásának több más megnyilatkozásában is – elég szokatlan szerepet vállalt magára Kummer Ferenc kollégánk, a fogadatlan prókátorét. Nehéz és veszélyes volt ez a munkája, nem ok nélkül szitkozódott neve pusztá említésekor egykori névtelen előadóm. Borzasztó is lehetett, hogy az őrizetesek ügyvéddel nem tárgyalhattak, valaki mégis fellépett érdekükben, nem is akármilyen fórumokon” – írta visszaemlékezésében Dzsida László.

Kummer beadványokkal, levelekkel árasztotta el az illetékes szerveket, köztük Rákosi titkárságát. Többször megfenyegették, feltúrták lakását és irodáját, megfigyelték, azonban moszkovita múltja és szovjet állampolgársága²¹ védelmet biztosított számára. Bár a vizsgálatot nem sikerült leállítania, nyíltan vállalt szakmai érvei, kiállása komoly szerepet játszott abban, hogy az ügyet nem tudták az államvédelmi szervek a nyilvánosság teljes kizárásával lezárni, s a vizsgálat kifizutása arra az időszakra tolódott ki, amikor az eredetileg tervezett szabotázsvádát bizonyítani hivatott forgatókönyvet már módosítani kényszerültek. Kummer többször hangsúlyozta a letartóztatott bányamérnökök szakmai kvalitásait: „Véleményem szerint a BKI [Bányászati Kutató Intézet] létszám kérdése megoldható, ha Vargha Béla és társai ügyét a lehető legrövidebb időn belül tárgyilagosan, elfogultság nélkül felülvizsgálják és felmentő ítélet esetén velük töltenék fel az intézet létszámát. Meggyőződésem, hogy ebben az esetben az intézet tudományos kutató munkája magas színvonalra emelkedne, egyúttal a magyar bányamérnököknél megszűnne a bizonytalanság lidércnyomása, ami viszont a kezdeményezési készség fellendüléséhez, vagyis a fásultság megszűnéséhez vezetne. Erre a magyar szénbányászatnak most, amikor az gyökeres fordulat előtt áll, különösen nagy szüksége van”²² – írta Kummer többek között Hidas István nehézipari miniszternek.

Levelet írt Gerő Ernőnek és Rákosi Mátyásnak is. „Kummer visszaemlékezése is – és az eddigi kutatás – teljes egészében fedi a letartóztatott bányamérnökök arra vonatkozó vallomását, mely szerint az ügy háttérében a Bányászati Kutató intézet vezetője, Ajtay Zoltán bányamérnök állt. Ajtay korábban a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium Szénbányászati Főosztályának vezetője volt, felülről történő tudatos áskálódására Vargha Béla és társai többször utaltak kihallgatásaik során. Véleményük szerint Ajtay a letartóztatott szakembereket bűnbakként kínálta fel az ÁVH-nak. Ezzel egyúttal fedezni próbálta a

minisztérium politikailag megbízható, de hozzá nem értő felső vezetését, holott inkább e körben lehetett volna keresni a szénbányászatban halmozódó problémák felelőseit. Ajtay személyével kapcsolatban az is megfogalmazódott a vizsgálat során, hogy nem pusztán leplezni akarta saját embereinek felelősségét, de igen erőteljesen és határozottan lépett fel azok ellen, akik az általa vezetett főosztállyal szemben kritikát, ellenérveket fogalmaztak meg: „könyörtelen ledorongolás, az állásból való elmozdítás és sok esetben a letartóztatás is” követte a bírálatot. Kummer Hidas Istvánhoz írt levelében erre is utalt, mondván, a letartóztatások „a legtöbb esetben érzelmi alapon és nem objektív vádak alapján történtek”.²³ Kummer ebbéli véleményét később ketten is megerősítették, amelyről szintén az önéletírásban olvashatunk. Az 1952. augusztus 6-án letartóztatott Káposztás Pál bányamérnökkel nem sokkal annak halála előtt, 1957-ben beszélt: „Káposztás Pál halála előtt néhány nappal a lakására kérettem, részben azért, hogy újból köszönetét kifejezze, részben azért, hogy esküvel megerősítse állítását. Elmondta, hogy látta az eredeti feljelentést és rajta tévedhetetlenül felismerte az aláírást.” Hogy ez pontosan mit jelent, arra egy későbbi beszélgetés utalt. Kummer szintén ebben az időben találkozott a bányamérnökper során letartóztatott Dzsida Lászlóval is, aki – elmondása szerint – egy iratmásolatot mutatott neki, „amely a feljelentés szövegét, a gyanúsítottak névsorát tartalmazta”. Dzsida – aki 1981-ben bekövetkezett haláláig többször próbálkozott perújrafelvétellel – úgy informálta Kummert, hogy „az ötlet Ajtaytól származik, nyolc személy írta alá: elsőnek Vajk Artúr,²⁴ a volt intézetigazgató, utolsónak Martos (Mayer) Ferenc²⁵[... Kummer] az irattal Martoshoz futott: Hogy tehetél ilyet? Hogyan írhattad alá ezt a förmedvényt, amelyből egyetlen szó sem igaz és ezt tudtad?! Kényszerítettek – mondta egykedvűen. Ja, a bátorság nem mindenki erénye. – és ezzel magára hagyta a kérdezettet.”²⁶

Találkozás Hruscsovval

Kummert a forradalom kitörése egyedül érte, mert az '50-es évek elején felesége és kisebbik lánya – honvágyra hivatkozva – visszatelepült a Szovjetunióba. Mint V. kerületi lakos és ismert párttag a VIII. kerületi Balassa János Kórházban húzta meg magát, ahol Vas Zoltán első felesége, Vadas Sára volt az igazgató főorvos. Időközben elfogyott a kórház szene, Kummer azonban kiutalást szerzett 20 tonna szénre, amit Pusztavámról kellett elhozni pótkocsi teherautón. Visszatérése után a kórházban már nem maradhatott, hiszen időközben Vadas Sára is a Szovjetunióba menekült, így egykori munkatársnője családjánál talált menedéket Vácott.²⁷ Itt november 4-ig maradt, hogy aztán szovjet tankon utazva térhessen vissza Budapestre. Itt folytatta munkáját a Bányászati Kutató Intézetben, de immáron annak az Ajtay Zoltánnak az igazgatása alatt,²⁸ akinek felbujtó szerepét és emberi/szakmai hiányosságait igyekezett a pártvezetés számára bizonyítani a bányamérnökök perében.

Ebben az időszakban életének egyik meghatározó eseménye volt az egykori „harcostárssal”, Hruscsovval való találkozás. Kummer visszaemlékezésében ezt az időpontot 1957. január elejére teszi, amikor is háromnapos csúcsértekezletet tartottak Budapesten a kelet-európai kommunista vezetők.²⁹ Hruscsov az egyik fogadáson felismerte a bányászegyenruhát viselő Kummer Ferencet. A nevére nem emlékezett, de a Sztalinóban végzett közös munkára és Kummer egyetemre küldésére igen. Kummer egykori kollégája és barátja, Tasnádi Tamás okleveles bányamérnök ezt a találkozást Hruscsov második látogatására teszi, de feltehetőleg ugyanarról az alkalomról van szó: „Különleges élménye volt, hogy Hruscsov második

magyarországi látogatása során a Parlament előtti kordon első sorában állt, és amikor Hruscsov (akit Kádár János fogadott) kiszállt a kocsijából, akkor hangosan kiabálta a szovjet főtitkár keresztnévét, aki azt meghallotta és a hang irányába nézve megismerte régi kedves barátját. Azonnal odament és bevittette magával a fogadásra. Sőt, akkor az Intézetben egy gép (HKV-1000) fejlesztésén dolgozott, a pénz hiánya miatt akadozott a munka, de miután ezt a fogadáson Kádárnak elmondta, az Intézet részére ezen munkára azonnal 1,0 millió forintot utaltatott át.”³⁰

1962. márciusban a Magyar Tudományos Akadémián „Gépesített fejtési vándorbiztosítással végzett kísérletek” címen védte meg kandidátusi értekezését,³¹ amelyben többek között a korábban elítélt majd 1954-ben szabadult Vargha Béla bányamérnök volt a segítségére. Az értekezés témája már korábban bejegyzett találmánya, a magyar hidraulikus fejtési önjáró biztosítóberendezés, a – fentebb már említett – HKV-1000 volt.

Nyugdíjazás és visszatérés(ek)

Kummer Ferenc 1967-ben – több korábbi érdemérem mellett – megkapta a Szocialista Hazáért Érdemrendet, 1969-ben pedig a Munka Érdemrend arany fokozatát. Bár szakmai érdemeit és elvhűségét többször elismerték, családjára sok keserűséget okozott számára az évek során. Felesége többször magára hagyta, hogy visszatérjen szülőhazájába, s lányaival sem volt harmonikus a kapcsolata. Kummer Ferenc 1970. március 1-jével nyugdíjba vonult, azonban egy év múlva mindketten súlyosan megbetegedtek: felesége agyvérzés következtében félig lebénult, Kummert belső szervi panaszokkal kellett műteni. Amikor hazatérhettek a gyógykezelésekről, felesége többször kérte, hogy végleg térjenek vissza a Szovjetunióba, ahol lányaik éltek. Így Magyarországon mindenüket felszámolták, beszerezték a szükséges papírokat, és Kummer rendezte nyugdíjának átutalását is.

1972. júniusban érkeztek meg Izmailba (Izmajil), a viszontlátás első örömteli pillanatai azonban hamar elmúltak, amikor kiderült, hogy Kummer nem a magyarországi nyugdíját kapja meg, hanem – egy korábbi szovjet–magyar kormányközi megállapodásnak megfelelően – a helyi viszonyoknak megfelelően újraszámolt összeget. Végül magyarországi nyugdíjának az ötödét sem kapta meg, s ezzel sem családját, sem felesége további gyógykezelését nem tudta támogatni.³² A család helyzete egyre rosszabb lett, Kummer hiába próbált kedvezni lányainak és feleségének, a pénztelenség rányomta a bélyegét a mindennapokra.

Végső elkeseredésében 1974-ben egyedül tért vissza Magyarországra. Az MSZMP KB lakást nem, de egy férőhelyet biztosított számára a VI. kerületi Veterán Szociális Otthonban,³³ a Rózsa utcában. Innen havi átutalással támogatta a Szovjetunióban maradt feleségét, egészen 1978 áprilisában bekövetkezett haláláig.³⁴

Kummer a szovjet emigráció ideje alatt közvetlenül megtapasztalhatta a sztálini személyi kultusz és totalitárius diktatúra működését. Saját bőrén érezte, milyen drámai pillanat, amikor valakit indoklás nélkül félreállítanak, kizárnak a pártból. Tisztában volt azzal, hogy egyik percről a másikra bárki ellenségévé válhat, hogy senki sem élhet biztonságban, bárki a börtönben vagy a bitófán végezhet. Hazatérése után, szembesülve 1950-től meginduló totális terrortal, Kummer tisztában volt azzal, hogy a kollégái/barátai ellen megindított

büntetőeljárások minden szakmai alapot nélkülöznek, a politikai vezetés csupán bűnbakokat keresett és talált a hibás, irreális gazdaságpolitika következményeinek igazolására.

Kummer Ferenc bányamérnökként hátrahagyott eredményei vitathatatlanok, életútjának egyik fontos fejezete az 1952 és 1954-ben zajlott bányamérnökperben betöltött szerepe volt. A megvádoltak/letartóztatottak és azok hozzátartozói számára kétségtelenül, hiszen az életüket köszönhették neki. Kummer az utolsó időkig tartotta a kapcsolatot velük, akik mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak róla, barátként tekintettek rá. Hagyatéka jó barátjához, a perben elítélt Dzsida Lászlóhoz került, amelyet fia is megőrzött.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. O-dossziék

O-10130. „Rimások”

3.1.9. V-dossziék

V-103453. Kubinyi István

V-110208/8. Vargha Béla és társai

Visszaemlékezések

Dzsida László: *Egy koncepciós per néhány mozzanata.* (Dzsida László visszaemlékezése, kézirat)

Kummer Ferenc életrajza. (Kézirat, lejegyezte Dzsida László)

Periodikák

Magyar Tudomány, 1962. 6–7. sz. 447.

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/AkademiaiErtesito_MATUD_1962/?query=kummer%20ferenc&pg=488&layout=s

Sajtó

Népszabadság, 1978. április 29.

Népszava, 1978. április 29.

Szabad Nép, 1952. március 23.

Hivatkozott irodalom

Cserényi-Zsitnyányi, 2013

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: *Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamérnök perének anatómiája.* Budapest, L’Harmattan – ÁBTL.

Dupka, 2012

Dupka György: „Hova tűnt a sok virág...” *Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában.* Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet – Intermix Kiadó.

Erdélyi, 1924

Erdélyi Gyula: Lemberkovics Jenő. *Magyar Katonai Közlöny*, 12. évfolyam. 245–251.

Faller, 1997

dr. Faller Gusztáv et al.: *A magyar bányászat évezredes története.* I. kötet. Budapest, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.

Horn, 2014

Horn János: Több, mint könyvismertetés – Kibányászott „lignitbűnök”. *Bányamunkás*, 2. sz. 6.

¹ Kummer Ferenc a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Magyarok a Szovjetunióban adatbázisában is szerepel, sőt, Horn János lentebb idézett tanulmánya is hivatkozik az ott fellelhető dokumentumokra (születési, házassági anyakönyv, munkahelyek, mérnöki oklevél), azonban megkeresésemre ezeket az iratokat nem tudták a rendelkezésemre bocsátani.

² Dzsida László bányamérnököt 1953. március 3-án tartóztatta le az ÁVH koholt vádak alapján. Az 1952-ben megindított ún. bányamérnökperben, a Budapesti Fővárosi Bíróság 1954. március 25-én két év börtönre ítélte. Dzsida László a későbbiekben kétszer perújítási kérelmet nyújtott be, amelyet mindkét esetben elutasított a Legfőbb Ügyészség. Végül ítéletét halála után a Fővárosi Bíróság semmisnek nyilvánította.

³ A Vas megyei Kámon akkor önálló település volt, mígnem 1950-ben Szombathelyhez csatolták.

⁴ A srappel olyan tűzérési lövedéktípus volt, amelyben a hosszúkás formájú löveget ólomgolyókkal töltötték meg. Ez az időzítővel ellátott szerkezet az ellenséges csapatok feje felett felrobbanva okozott halálos sérüléseket.

⁵ Lemberkovics Jenőt még aznap, a harcok alatt letartóztatták és a Vörös Őrség főkapitányságára szállították, ahol Weisz Fülöp agyonlőtte. Lásd Erdélyi, 1924.

⁶ Haubruich Józsefet később a népbiztosok perében halálra ítélték, azonban az 1921-es szovjet–magyar fogolycsere-egyezménynek köszönhetően 1922 februárjában a Szovjetunióba távozhatott.

⁷ 1921-es rigai szovjet–magyar fogolycsere-egyezmény értelmében az orosz és ukrán szovjetkormány hazaengedte a túszként visszatartott első világháborús magyar hadifogoly tiszteket, cserébe a Magyarországon rekedt orosz hadifogolyokért, valamint elítélt magyar kommunistákért.

⁸ A mennoniták a 18. században zajlott német betelepítési hullám során kerültek Ukrajna területére Poroszországból. Az elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó közösségek korszerű mintatelepeket hoztak létre Ukrajnában, a Krímben, a Kaukázusban és Ny-Szibériában. Megtagadták a katonaságot, de az első világháború idején a férfiakat besorozták az orosz hadseregbe. 1918-ban a német hadsereg elfoglalta Ukrajna területét, utána azonban ukrán fegyveres bandák fosztogatták a településeket, majd szovjet uralom alá kerültek.

⁹ Donyeck (Donec) a Donyec-medence történelmi központja, Ukrajna egyik legnagyobb városa 1924-ben Sztálinról a Sztalino nevet kapta. A második világháborúban a németek 1941 októberében elfoglalták és lerombolták, majd 1943. szeptember 5-én került ismét szovjet kézre. Mai nevét 1961-ben kapta.

¹⁰ Kummer Ferencnek és feleségének később még két lánygyermek született, Ninel (1929) és Viktorina (1937).

¹¹ Ma Kadiivka, Ukrajna. Óriási lágerrendszer épült ki itt a negyvenes évek közepén, amelynek központja és vasúti csomópontja, kirakodó- és elosztóállomása volt a város.

¹² Ebben az időszakban, 1939 áprilisában vették őrizetbe az 1936 és 1939 között zajlott moszkvai perek végjátékaként a letartóztatásokban tevékeny szerepet játszó Nyikolaj Ivanovics Jezsovot, az NKVD kegyvesztett vezetőjét. Ennek a korábbi megbízható politikai és katonai elitet megtizedelő bizalmatlansági, tisztogatási hullámnak lehetett Kummer is az érintettje.

¹³ Kummert még 1933-ban Brjankából hívták be katonai szolgálatra. Luganszkban (Ukrajna), egy parancsnoki tanfolyam elvégzése és három hónapi tartalékos szolgálat után századparancsnoki rendfokozattal szerelt le, és tért vissza munkahelyére.

¹⁴ Az 1945 után odahurcolt magyar hadifoglyok visszaemlékezése egy „Balaton nagyságú” víztározóról tesz említést, amelyet a Tura folyóból alakítottak ki. Lásd Dupka, 2012: 88.

¹⁵ Loy Árpád élete. *Szabad Nép*, 1952. március 23. 7. A „Termelj ma többet, mint tegnap!” versenymozgalomhoz – amelynek lényege a műszak minden percének kihasználása volt – 1952-től több bánya is csatlakozott. Loy 1952-ben Kossuth-díjat kapott, 1953-ban pedig a Szocialista Munka Hőse aranycsillagát vehette át.

¹⁶ Kummert a „frontfejtés terén kifejtett munkájáért” 1950. februárban a Magyar Köztársaság Érdemrend arany fokozatával tüntették ki.

¹⁷ Leszálláskor a bányászok ún. baliga-táblára tették fel a kis alumíniumérmére vésett számukat, távozáskor pedig levették. Ha a műszak végén valaki lent maradt és menteni kellett, akkor azt érmeje jelezte a falon.

¹⁸ Kubinyi Istvánt 1952. július 15-én tartóztatta le az ÁVH az ún. szocdem-ügyek egyik epizódjaként. Ítélet nélkül, 1953. április 18-án engedte szabadon a Vizsgálati Osztály az ÁVH Szabotázselhárító Osztályával egyetértésben, feltehetőleg operatív megbízatással. A vizsgálati anyagban neve mellett rendszeresen felbukkan a „hálózati” kifejezés, valamint többször felmerül, hogy vallomásával óvatosan bánjanak, mert az nincs kellően dokumentálva. ÁBTL 3.1.9. V-103453. 159–160. Jelentés, 1953. április 24.

¹⁹ Horn, 2014.

²⁰ Erről bővebben lásd Cserényi-Zsitnyányi, 2013.

²¹ Kummer csak 1961-ben, az Elnöki Tanács 289/1961. sz. határozatával kapott visszahonosítást.

²² ÁBTL 3.1.9. V-110208/8. 233. Kummer Ferenc levele Hidas Istvánnak, 1953. december 27.

²³ Uo. Ajtay Zoltán szakmai kvalitásait és a szénbányászat területén elért eredményeit a tanulmány írója nem kívánja kétségbe vonni, de tény, hogy voltak olyan szakemberek, akik a szakmaiságon túllépve szolgáltak ki politikai érdekeket. Árnyaltabban fogalmazva, a szénbányászatban 1945 után bekövetkezett változások differenciálták a szakmát (is), hiszen az igazolások, gyakori áthelyezések sokakat érintett. A korábbi tisztségüket elvesztők mellett a régiek közül sokan vállaltak szerepet az újjáépítés időszakában, azonban a legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben csalódott. Másoknak azonban sikerült „beilleszkedniük”, sőt, akár a rendszer által megbecsültté válniuk, hogy később közülük is többen koholt vádak áldozataivá váljanak. Vagyis egyidejűleg érvényesült a végletes kiemelés és a végletes represszió. Lásd Faller et al., 1997.

²⁴ Vajk Artúr bányamérnök 1948-tól a Magyar Állami Szénbányák Rt. Szénminőségi Osztályát vezette, majd az 1949-ben alapított Bányászati Kutató Intézet első igazgatója lett. 1954-től a Bányászati Tervező Intézet Technológiai Osztályán dolgozott.

²⁵ Martos (Mayer) Ferenc bányamérnök 1948 januárjától a Magyar Állami Szénbányák (MÁSZ) Rt.-nél, majd a Nehézipari Minisztérium Szénbányászati Igazgatóságán dolgozott, 1949–1950 között pedig a Minisztérium műszaki fejlesztési osztályát vezette. 1951-től 1954-ig akadémiai aspirantúráját töltötte a Bányászati Kutató Intézetnél, majd 1955 februárjában kinevezték a bányaművelési osztály, 1964-ben pedig a bányászati főosztály vezetőjévé. 1966 augusztusától – Ajtay utódjaként – 1979-ig igazgatóként irányította a kutatóintézet munkáját.

²⁶ Az 1952 és 1954 között zajlott bányamérnökpert elindító feljelentés eddig nem került elő, azonban utalást erre vonatkozóan több, egymástól független iratban is olvashatunk. Így Vargha Béla és társai vizsgálati anyaga, valamint Kummer Ferenc önéletrajza mellett a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-ben dolgozókról nevét kapó „Rímások” c. operatív dossziében is. ÁBTL O-10130.

²⁷ Kummer életrajzában többször felmerül Tornáry Mária neve. Kezdetben, az 1950-es évek első felében a Bányászati Kutató Intézetben volt Kummer titkárnője, majd – Dzside László kézirata szerint – élettársa is abban az időszakban, amikor felesége már hosszabb ideje a Szovjetunióban élt.

²⁸ Ajtay Zoltán 1955 nyarán lett a Bányászati Kutató Intézet igazgatója, s egészen 1966-ig állt az intézmény élén.

²⁹ 1957. január 1-je és 4-e között tanácskoztak Budapesten bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet állami és pártvezetők. Az esemény fontos szerepet játszott a Kádár-kormányzat táboron belüli elfogadásában.

³⁰ Horn, 2014.

³¹ *Magyar Tudomány*, 1962. 6–7. sz. 447.

³² Kummer ezek után levélben Brezsnyevtől kért segítséget, így nyugdíját ugyan felemelték az ukrán polgári maximumra, azonban ez is jócskán elmaradt a korábbiaktól.

³³ Ma Vázsonyi Vilmos Idősek Otthona.

³⁴ Kummer Ferenc halála pár soros gyászírás volt csak a napilapokban. *Népszava*, 1978. április 29. 12.; *Népszabadság*, 1978. április 29. 8. A Farkasréti temetőben helyezték végső nyugalomra, temetésén Dzside László és Vargha Béla özvegye is részt vett.

Takács Tibor
Ügynök a lelátón
Adalékok az állambiztonsági térhasználathoz

„Szerda: Nem mentem ki a Csömöri útra, mert esett az eső.

Csütörtök: Reggel bent megbeszéltem Eckmayer Lászlóval és Németh Jóskával, hogy este kimegyünk a Fradi-meccsre. Még mikor elváltunk, este ugyanott $\frac{3}{4}$ 6-kor találkoztunk a Nagydiófa u. és a Rákóczi út sarkon, siettem haza, mert aznap kaptam fizetést, hogy odaadjam édesanyjának a pénzt. Hogy tudjon vásárolni másnapra. A találkával egy kicsit elkéstem, de megvárt a Németh Jóska, csak az Eckmayer Laci nem jött el. $\frac{1}{4}$ 7-kor elindultunk ketten a Laciék felé. De nem volt otthon, és így kimentünk ketten a korongmeccsre, de már csak a II. harmad vége felé értünk ki, már 4:1 volt a Fradi javára.

Különösebb dolog nem történt. A Jóska a Fradi-meccs után hazament, én maradtam a BVSC–WM meccsre, ezen a meccsen is csak kiabálás volt, de nem lehetett provokációnak venni! A második meccs szünetében találkoztam egy Fradimeccs-látogatóval. Szomjas Ede a neve, és az Egyetemi Nyomdában dolgozik.

Vasárnap: Nem mentem le Kecskemétre.”

„12-én délelőtt kimentem a Ferencváros–ifi válogatott mérkőzésre, nagyszerű meccset láttam, az ifi válogatott győzött 2:0-ra. Beszélgettünk egy páran több dologról. 13 óra felé átmentem az Építők-pályára a Fradi–Statisztika előkészületi mérkőzésre, a Fradi simán győzött.”

„19-én, vasárnap délelőtt kimentem a Ferencváros–Sokolovo (Prága [!]) nemzetközi labdarúgó-mérkőzésre, ott találkoztam egy Géza nevű haverral, de aztán el is veszítettük egymást. A labdarúgó-mérkőzésről csak annyit, hogy alattomosan vezette a meccset a Soós Gábor játékos, és durva társaság volt a cseh csapat. Ferencváros–Sparták Prága [!] 0:1 (0:1).”

„Csütörtökön voltam az FTC–BVSC jégkorongmérkőzésen, de nem tárgyilagosan vezeték a bírók a meccset, ez a meglátásom. [...] Szombaton volt a Postás, sima meccs volt. Nem volt különösebb hangzavar. Vasárnap a bajnoki rajtra hogy helyet kapjak, kimentem már $\frac{1}{4}$ 1-kor az Üllői útra a Salgótarján–Ferencváros NB-s bajnoki labdarúgó-mérkőzésre. A kezdés előtt már $\frac{1}{2}$ órával tele volt az állóhely. Jó iramú meccset láttam, de nem sportszerű keretek közt. Végül is Fradi-győzelem lett.”

„Csütörtökön kint voltam a Fradi–Építők jégkorongmérkőzésen, sima meccs volt, ami meglepő volt, hogy a társaság sportszerű volt. A Fradi simán győzött. Vasárnap nem mentem le Diósgyőrbe, de kimentem a Spartacus–Fradi NB I.[-es] ifi mérkőzésre. Találkoztam egy pár ismerőssel, de különösebb dolog nem történt.

Délután kimentem a Vasas–Honvéd focimeccsre, egy unalmas meccs volt.”

„Kedden kimentem a Ferencváros–Újpesti Dózsa jégkorong bajnoki mérkőzésre, de nagy tömeg volt a pénztáraknál, de így is hamar sikerült bemenni. $\frac{3}{4}$ 6-kor kezdődött a mérkőzés, kb. 8000 néző volt a lelátón. Hatalmas iramban kezdődött az első harmadban a játék, az első pecekben Boróczi és Lőrincz kapufája okozott izgalmakat a nézőtéren.

Az első harmad Dózsa fölényben folyt le. A II. harmadban szintén jobb a Dózsa és gólerősebb. [A] III. harmadban szintén nagy volt az iram, de jobb volt ebb[en] is a Dózsa, és így megérdemelten nyerte meg a mérkőzést 8:2 arányban.

Vasárnap 13 órakor kimentem az Üllői útra a Fradi–Vasas ifi labdarúgó-mérkőzésre, még ki sem jöttek a játékosok, már egy öregember szidta a bírót. Alig kezdődött meg a mérkőzés, az

öreg nekiesett a drótkerítésnek és elkezdte szidni a bírót, de aztán lecsitult. Nagyon nehezen és szerencsével nyertük meg a mérkőzést 1:0-ra.

A meccs után rohanás a Népstadionba, éppen elkaptam egy 23-as villamost, a pénztárnál találok egy korongmeccsről ismert fiúval, aki eladott nekem egy 5 forintos jegyet. A sráccal a déli lelátóhoz mentünk a póttribünhöz az S-szektor fölé, és csupa fiatal volt körülöttem. Még egy pár mondat a mérkőzésről, de csak annyit tudok mondani, hogy szemem láttára az O-szektorból feljövő fradisták v. Vasas-szurkolók köptek egyet és azt mondták, ilyen pocsek meccset régen láttak, és nekem is ez a véleményem a meccsről, de csak annyi volt több, hogy gondolkodni fogok a vasárnapi győri útról.”

A fenti szövegrészletek nem egy jégkorong- és futballmeccsre járó Fradi-szurkoló naplójából valók, hanem a politikai rendőrség „Cinege” fedőnevű operatív kapcsolatának első, 1961 februárjában és márciusában adott írásos jelentéseiből származnak.¹ A jégkorong- és futballmeccsre járó Fradi-szurkoló, Incze László, az Orion Rádió- és Televíziógyár 21 éves segédmunkása 1961 legelején kerülhetett kapcsolatba az állambiztonsággal, konkrétan a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya V. (belsőreakció-elhárító) alosztálya, azon belül az V/d. csoport beosztottjával, Huszár Sándor rendőr főhadnaggyal. Huszár 1959 közepe óta az FTC B-közép elleni elhárítási vonalon dolgozott, így találhatott rá Inczére is.²

Május 15-én, majd 20-án Incze László már nem operatív kapcsolatként, hanem informátorjelöltként adott jelentést, sőt az utóbbi beszámoló május 24-ére keltezett gépelt tisztázatának fejléce már „Csillag” fedőnevű informátorként tünteti fel őt.³ A 6-os kartonja szerint Inczét hivatalosan 1961. május 26-án szervezte be Huszár főhadnagy az „FTC B-közép köré töm.[örülő] ellenséges elemek” elhárítására; azaz ekkor vált a politikai rendőrséggel szervezetszerűen együttműködő hálózati személlyé.⁴ „Csillag” informátor nyolc évig dolgozott az állambiztonságnak (ezalatt nyolc tartótisztet fogyasztott el), mígnem 1969 tavaszán bejelentette, hogy a jövőben nem kíván meccsre járni, a szabadidejében ezentúl kirándulni fog. Ezzel hírszerző lehetősége megszűnt, és 1970 végén kizárták a hálózathoz.⁵ Tanulmányomban az ő hálózati működésén keresztül kívánok néhány adalékkal szolgálni arra, hogy a Kádár-kori politikai rendőrség egy virtuális tér, a sportmező feletti kontroll érdekében miként próbált szemmel tartani bizonyos fizikai helyeket, konkrétan a stadionokat, és ennek során miként használta a felügyelni kívánt teret. Reményeim szerint ezek a megállapítások felhasználhatóak lesznek a téma alaposabb kutatásában is.

A „Cinege” által írt első, fent idézett jelentések nem nyerték el a tisztáztatást, azok tartalmát és stílusát is kezdetlegesnek ítélte.⁶ „»Cinege« op. kapcs. jelentései értéktelenek. Nem az eligazítás szerint, ill. utasításnak megfelelően hajtja végre feladatát. [...] Lényegtelen és értéktelen dolgokról ír. A találkozón 2 órán keresztül próbáltam vele megértetni feladatát, ill. mik azok a problémák, amik bennünket érdekelnek” – kommentálta Huszár főhadnagy a március 7-i találkozón kapott beszámolót.⁷ „Cinege” arra hivatkozott, hogy otthon nem tudja a jelentéseket megírni, ezért a tartótisztje a március 15-i összejövetelükön abban állapodott meg vele, hogy „jelenteneivalóját gondolatban vagy vázlatban rendezzi”, és annak végleges változatát a találkozón közösen írják meg.⁸ Ennek megfelelően a következő hetekben az operatív kapcsolat szóbeli jelentéseket adott, amelyekről a tartótiszt készített írásos feljegyzést.⁹ Ez a módszer látszólag eredményre vezetett, hiszen május 15-én, majd 20-án „Cinege” újra saját kézzel írt jelentéseket adott, adhatott: ugyan előbbit Huszár „tartalmilag még kezdetlegesen hiányos”-ként értékelte, utóbbit viszont – a különböző klubok szurkolóinak találkahelyéről, a nagykörút és a Rákóczi út sarkán lévő „dumavárról” – már

értékesnek ítélte.¹⁰

A helyzet érdemben a következő hetekben sem változott, a hivatalos beszerzése után adott jelentései is élménybeszámoló jellegűek maradtak: „Szombaton nem voltam sehol, rosszul éreztem magam, és otthon maradtam, még Sportért sem mentem le. Vasárnap a Stadionba mentem ki egyedül a Csepel–Ferencváros labdarúgó-mérkőzésre, az E szektor jobb 28. sor 16. ülésre 12 forintos jeggyel. Nem volt körülöttem semmiféle provokátor, csak néha a bírót szidták, meg az Orosz Palit.”¹¹ Vagy: „...a tragikusan végződő Ferencváros–Tatabánya meccset [!] keveset tudok írni, mert a mérkőzés végén, mint egy temetésről, úgy mentek haza a szurkolók, köztük én is. Volt egy-két jó bemonadás az úton hazafelé.”¹² Utóbbi jelentését tartótisztje nemes egyszerűséggel áthúzta, és kiegészítő jelentést íratott vele (többek között a Gyáli úton található borozóról, ahol fradisták jártak össze).

Jelentéseit azért értékelték operatív értékkel nem bíró, tájékoztató jellegű beszámolóknak, mert az állambiztonságot nem általában a stadionban, hanem alapvetően a nézőtéren történtek érdekelték, figyelme a tribünre irányult. Ez a viselkedés nem tipikus, hiszen a stadiont használók döntő többsége a zöld gyepet figyeli, bár nem is példa nélküli, gondoljunk a sportesemények rendezőire, a jegyszedőkre vagy a rend biztosításában közreműködő egyenruhás rendőrökre. Az állambiztonság elsősorban az ügynökhálózaton keresztül próbálta szemmel tartani a nézőteret (a zöld-fehér drukkerok között „Csillag”-gal egy időben több más hálózati személy is működött, pl. „Kuti Pál”, „Pincés”, „Kovács”), ám olykor – természetesen fedésben – a területért felelős fővárosi állambiztonság tisztjei is felbukkantak ott. A politikai rendőrség tehát figyelő tevékenységét, az „ellenség” szemmel tartását konspiratív módon, titokban folytatta. Legalábbis elvileg, mivel jelenlétüket alkalmanként a szurkolók is érzékelték: az 1967-es tavaszi szezon egyik mérkőzésén például egy néző figyelmeztette „Csillag”-ot, hogy vigyázzon, „mert sok a rendőr és a detektív a szektorban”.¹³

A tiszt és a hálózati személy fürkésző tevékenysége között azonban volt egy alapvető különbség. Az előbbi – rejtetten ugyan, de – mindig állambiztonsági beosztottként foglalt helyet a nézőtéren, azaz a szituációhoz alkalmazkodva megjártotta a nézőt.¹⁴ A hálózati személy viszont nem csupán hálózati személyként ment ki a stadionba, hanem szurkolóként is, és a különböző minőségek más-más szerep eljátszását követelték meg tőle: nézőként a játékosokat, ügynökként a többi szurkolót figyelte. Az emberi figyelem, sőt már maga az észlelés eleve behatárolt, és ez esetben az embernek egyszerre kellett (volna) a játékteret és a nézőteret szemmel tartania. A kétféle szerep összeegyeztethetőségét vizsgálva nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a stadionban szurkolóként szerezhető komplex tapasztalatok képesek az egyént eltávolítani a stadionon kívüli világ gondjaitól, problémáitól.¹⁵ Ezzel szemben a nézőtéren helyet foglaló hálózati személy – elvileg – nem engedhette meg magának, hogy teljesen kizárja a külvilágot, ez esetben az állambiztonságot, a tartótiszttól kapott feladatokat.

„Én a magam részéről a mérkőzést jól láttam, de a társaságot nem tudtam megfigyelni” – az informátor megjegyzése (de igazából egész működése is) azt példázza, miként volt kénytelen megosztani figyelmét a kétféle szerepnek megfelelően, és – az ő esetében – rendszerint miként győzött a szurkolás a megfigyelés felett.¹⁶ Sokadik tartótisztje még 1967-ben is kénytelen volt elbeszélgetni vele arról, hogy a „mérkőzésekre nem csak azért kell menni, hogy a játékot megnézzük, hanem az ellenséges személyeket és azok tevékenységét felderítsük”.¹⁷ Pedig a hálózati személy láthatóan igyekezett megfelelni az elvárásoknak, és beszámolói kezdtek megváltozni. Ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy maga a labdarúgás lassan eltűnt belőlük: „Csillag” egyre kevesebbet írt a játékról, a meccsek iramáról, és az eredményt

sem közölte már, és túlnyomórészt a lelátókról, a szurkolók magatartásáról és megnyilvánulásairól számolt be. Vagyis az informátor kezdett nem csupán szurkolóként jelen lenni a stadionban, és igyekezett nemcsak a játékeret figyelni, hanem a lelátót is szemmel tartani. (Már az első, informatori minőségében adott, „Csillag” néven aláírt jelentésében beszámolt arról, hogy az FTC labdarúgócsapatának edzésén egy nagyhangú férfira lett figyelmes, aki a játékosokat szidta, de közelebbit nem tudott meg róla.¹⁸) Ám bármennyire is próbálta elfojtani szurkolói énjét, és az állambiztonság titkos segítőjeként megírni jelentéseit, az informátor igyekezete csak részben volt sikeres, minduntalan előbújt belőle a – sok sporttudósítást olvasó – futballdrukker. 1962 szeptemberében írta: „*Délután az FTC–Szombathely mérkőzés telt ház mellett, sportszerű és sportszerűen zajlott le a mérkőzés. [!] A szurkolók általában meg voltak elégedve az eredménnyel. Rendellenességet nem tapasztaltam.*”¹⁹ Háromnegyed év múlva, az FTC–DVSC találkozóról szólva megemlítette: „*Az első gólig nyomott volt a hangulat, utána már mindenki vidám volt.*”²⁰ Pár hét múlva, a Dinamo Moszkva elleni meccs kapcsán szóban azt jelentette, hogy a „*hangulat általában rossz volt a durva játék miatt, azonban kirívó eset nem fordult elő, mivel több egyenruhás rendőr is volt a szektorban*”.²¹ „*A Ferencváros a II. félidei játékával bezsongatta a tömeget, ez által a fiatalok sem tudják hogy levezetni örömeiket, az FTC, hajrá Fradi, huj-huj-hajrá Ferencváros biztatás mellé már a csapat tagjainak nevét kiabálták háromszor*” – mesélte az 1964. júniusi, Tatabánya elleni meccsről.²²

Miért állítható, hogy az informátor a fenti esetekben szurkolóként gondolkodott? (Hiszen jelentései mégiscsak a szurkolókról szóltak.) Azért, mert összefüggést tételezett fel a játéktéren és a nézőtéren történetek között; mert azt gondolta, hogy a mérkőzés alakulása kihatással van a nézők hangulatára és viselkedésére. Az állambiztonság azonban másként nézte a meccset, pontosabban teljesen más meccset nézett, amelynek nem sok köze volt a labdarúgáshoz: a politikai rendőrség szerint a lelátó hangulatát nem (vagy csak kevésbé) a mérkőzés alakítja, hanem (sokkal inkább) az ott helyet foglaló, mindenekelőtt a ferencvárosi B-középbe beépült ellenséges elemek provokációja, hangulatkeltése. Azaz a futballpályák körüli normasértő viselkedésre nem úgy tekintett, mint a „stadionbeli strukturális kényszerhelyzet” egy olyan variációjára, „amelynek során az adott ellenféllel szemben mélyen rögzült, szélsőségesen diszkriminatív identitáselemek lendülnek mozgásba” (ahogy a témával foglalkozó társadalomtudósok tették),²³ hanem politikai tettként értelmezte azokat. Például a Dinamo Moszkva elleni mérkőzésen a lelátókon elhangzó bekiabálásokat (amelyeket „Csillag” nem hallott vagy nem akart meghallani) a politikai rendőrség az „ellenséges, ellenzéki, huligán, garázda elemek” által végrehajtott „rendkívül éles szovjetellenes hecckampány”-ként interpretálta, amely maga is egy hosszabb folyamat részét képezte. A hatóságok 1963 elejétől tapasztalták „az FTC csapata köré csoportosuló szélsőséges elemek növekvő élénkülését”, amely többek között abban nyilvánult meg, hogy „több száz fiatalból nagyobb arányú ifjúsági csoportosulás jött létre a Népstadionban”, amely zászlókkal és zajkeltő eszközökkel hívta fel magára a figyelmet. A hangoskodó, „arénázó” tömb „hónapról-hónapra élénkebb, agresszívabb magatartást tanúsított”, „hangoskodásával, megbotránkoztató magatartásával lényegében befolyásolta a tömeghangulatot”.²⁴

A fentiekből következően minden, a szervezettség legkisebb jelét mutató szurkolói csoportosulás kiváltotta az állambiztonság érdeklődését. „*Egynéhány alkalommal menjen el a társasággal és figyelje meg, hogy milyen magatartást tanúsítanak, tevékenységükben van-e ellenséges politikai tendencia*” – kapta feladatul „Csillag” 1969 tavaszán; az említett társaság („galéri”) vezetőjét pusztán „mint fanatikus FTC-szurkolót” tartotta nyilván az

állambiztonság.²⁵ Ám „Csillag” egész informátori működését kitöltötte a szurkolók közötti „hangadók” megfigyelése. 1962 őszétől például egy, 18–25 év közötti fiatalokból álló, Kraut István körül tömörülő kb. tizenöt fős „csoportot” kellett figyelnie. „*Szervezett kapcsolat olyan vonatkozásban van közöttük, hogy a mérkőzések idején mindig megbeszélik, hogy legközelebb az állóhelyen hol találkozunk*” – derítette ki az informátor. Bár a jelentés szerint a fiatalok ellenséges magatartást nem tanúsítottak, csak „*esetenként a tömeghangulatot helytelen irányban be tudják folyásolni*” (!), a szervezetségre utaló jel önmagában is felkeltette megbízói érdeklődését.²⁶ A politikai rendőrségnél az fel sem merülhetett, hogy a fiatalokat csak a közös meccsre járás köti össze, ezért az informátornak tovább kellett kutakodnia az irányban, hogy „*milyen szervezett jellegük van, az miben nyilvánul meg, mi tartja egybe őket*”.²⁷ Az állambiztonság olyan nagy jelentőséget tulajdonított a „csoportnak”, hogy aktuális tartóiszjtje akkor is értékesnek minősítette „Csillag” jelentését, ha az csak a meccs után, messziről látta őket, de az informátor a társaság egy olyan tagját azonosította, akit az állambiztonság még nem ismert.²⁸

„Csillag” azon túl, hogy kiabálnak, és ezzel felszítják a hangulatot, nem igazán tudott a megbízói számára használható információval szolgálni a társaságról. Még ellenséges (vagy általa annak tartott) bekiabálásokat sem hallott sem tőlük, sem másoktól, ha nagy ritkán igen, azt jellemzően más csapatok szurkolóitól. 1964 augusztusában például két alkalommal is előfordult, hogy az MTK játékosait szidalmazták („libások”, „libabőrös Kovalik”), és a meccsek alatt „*végig gúnyolódó és provokáló*” kijelentések hangzottak el – a diósgyőri, illetve a debreceni szurkolók részéről.²⁹ A fradista táborról legfeljebb annyit mondott, hogy „sportszerűtlen” vagy „drasztikus” bekiabálások hangzottak el, ezek konkrét tartalmára vonatkozóan azonban semmit sem árult el.³⁰ Az állambiztonságot azonban a ferencvárosi szurkolók minden kijelentése érdekelte. Jellemző példája ennek az Újpesti Dózsa elleni jégkorong-, illetve vízilabda-mérkőzésről szóló jelentése 1963 decemberéből. Az előzőn a fradisták olyasmit kiabáltak, hogy „szexturmix” és „Andaxin”, míg utóbbin az újpestiek szurkolására reagáltak fűjölással: tartóiszjtje mindkét értesülést aláhúzta, ami azt jelzi, hogy valamiért fontosnak tartotta az információt.³¹

Az informátor rendszeresen beszámolt a nézőterre bevitt zászlókról, transzparensekről, kolompokról, kereplőkről is, nyilván, mert kioktatták őt erre. A tartóiszjt pedig rendre aláhúzta ezeket a szövegrészeket, nyilván, mert fontosnak tartotta az értesítéseket.³² Az állambiztonság ugyanis a nézőterre bevitt zászlókat és kereplőket rendbontásra alkalmas eszközöknek tekintette, használatukat rendbontásként értelmezte, tömeges megjelenésüket és gyors elterjedésüket pedig összefüggésbe hozta a szervezett ellenséges csoportok tevékenységével. Legalábbis ezek megerősödését azzal magyarázták, hogy 1963-tól (a külföldi példák nyomán) a hatóságok engedélyezték a zászlók és kereplők használatát a stadionokban – hogy aztán ezen eszközöket közvetve felelőssé tehessék az FTC 1963-as és 1964-es bajnokavatásán történt botrányokért.³³ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy alkalmasszerűen később is megtiltották a bevitelüket a nézőterre. „*A megtiltás ellenére is sok volt a zászló kint*” – jelentette „Csillag” egy 1965-ös FTC–Tatabánya mérkőzéséről.³⁴ Pár hét múlva pedig azért háborogtak a fradisták, mert a Honvéd elleni meccsen nem volt szigorú ellenőrzés (az ellenfél drukkerinél volt is sok zászló), a hétközi, Vasas elleni találkozón viszont igen, és a szünetben három rendőr ment be a fradisták közé egyetlen ott maradt zászlóért.³⁵ Később a korlátozásokat mintha feloldották volna (a „*zászlók és a kolompok is fogytak*” – jelentette 1966 tavaszán³⁶), de „Csillag” ezután is fontosnak tartotta közölni, ha két fiatalnál például Ferencváros feliratú transzparenst látott.³⁷

Az informátor által figyelt Kraut-féle társaság tagjai ellen 1964 elején – „Csillag”-tól függetlenül – a jégkorongmérkőzéseken tanúsított magatartásuk és antiszemita bekiabálásaik miatt szabálysértési eljárást indítottak. (Az állambiztonság persze, mint említettem, mindig talált egy újabb ellenséges „csoportot”, amelyet meg lehetett figyelni; 1964 tavaszán például egy Jenő nevezetű rejtélyes alak körül tűnt fel egy társaság: az agráregyetemista fiatalemberről hosszú hetek múlva sikerült csak kideríteni, hogy Knézy Jenőnek hívják, valamint azt, hogy barátaival semmilyen veszélyt nem jelentenek a stadionok rendjére. Addig mindenestre munkát adott az informátornak.³⁸) A Kraut István vezette „csoport” elleni eljárás elérte a célját, a „banda” felbomlott. Egyikük elmondta az informátornak, hogy *„soha többet nem megy a Kraut-féle társaság közé, inkább vesz fel [!] 32 frtért jegyet, és tőlük minél távolabb helyezkedik el, nem kíván még egyszer Baracskára menni”*.³⁹ Maga Kraut is hasonlóan nyilatkozott egy haverjának (aki továbbadta az információt „Csillag”-nak): *„kijelentette, hogy a csoportjuk teljesen feloszlott, soha többet nem mennek együtt mérkőzésekre, nem kívánnak Baracskára menni. Mutatta is a 32 frtért váltott jegyét, amely a IV-es szektorba szólt.”*⁴⁰ Vagyis mindketten úgy kívánták elkerülni a balhét, egészen pontosan azt, hogy balhés személyként azonosítsák őket, hogy drágább helyekre váltottak jegyet. A rendőrségi diskurzusban régen bevett a deviánsnak, normaszegőknek tekintett társadalmi csoportok helyhez kötése; így a szegénynegyedek, alacsony státuszú városrészek lakóit hagyományosan rendbontóknak bélyegzik, úgy ábrázolják őket, mint akik különösen hajlamosak a normaszegésre.⁴¹ Ilyen „alacsony státuszú” helyekként jelennek meg az állambiztonsági szövegekben a Népstadion olcsóbb jegyárú szektorai (N, O, P, R, S). (Ezekben az években a Ferencváros a Népstadionban játszotta a mérkőzéseit.)

„Csillag” 1964 tavaszától közölte rendszeresen, hogy az általa megfigyelt személyek a stadion melyik részén tűntek fel. A jelentései szerint az állambiztonságot érdeklő szurkolói csoportok – nem véletlen – elsősorban a P, illetve az O, az R és az S szektorokban tömörültek, így tartótisztjei rendre arra utasították, hogy ő is ott foglaljon helyet, illetve a fenti szektorokat tartsa szemmel. *„A további mérkőzéseken a Népstadionban a korábban meghatározott helyen tartózkodjon (O, P, R, S szektor)”* – utasította őt tartótisztje 1965 közepén.⁴² *„Az O, P, R szektorokban csak az 1:0-ig volt mozgolódás, utána csend lett”* – jelentette az informátor az 1965. júniusi FTC–MTK meccsről.⁴³ Előfordult persze, hogy nem a sűrűjéből, hanem kívülről igyekezett szemmel tartani a problémás helyeket: a Manchester United elleni 1965-ös kupamérkőzést – az előbb idézett utasítást figyelmen kívül hagyva – a H szektorból nézte végig, ahol olyan nagy volt a hangorkán, hogy nem tudta az O, P, R és S szektorok hangulatát figyelni. A csoportvezető, Lovász István őrnagy felelősségre is vonta a tartótisztet: *„Miért a H szektorba ült az informátor? Neki nem ez volt a feladata.”* Az informátor figyelmét pedig ismételten felhívták arra, hogy a soron következő meccseken a P, R, S szektorok valamelyikében foglaljon helyet.⁴⁴

Ez a példa is mutatja, hogy „Csillag” nem mindig követte az instrukciókat. Volt, hogy bement ugyan a P szektorba a „fiúkhöz”, de amikor látta, hogy *„úgyse lesz nyugta az embernek”*, elment onnan.⁴⁵ Egy kosármeccs kapcsán, ahol azért nem ment az arénázók közé, mert nem kapott ilyen feladatot, kerek perccel ki is jelentette: *„Én nem szívesen tartózkodom közöttük, ha nem muszáj.”*⁴⁶ Sokszor hivatkozott arra is, mint például egy 1964. augusztusi FTC–Diósgyőr meccs kapcsán, hogy ismerőseivel ment ki a meccsre, és nem tudott elszakadni tőlük, hogy a „hangoskodók” közé menjen.⁴⁷ 1965 májusában a Komló elleni mérkőzést a 19. szektorból nézte végig a barátaival (körülttük csupa idősebb ember ült), mert egyikük a jegyet vette, nem akart szem előtt lenni, ti. közel kerülni a „balhés” társasághoz.⁴⁸ Az informátor többnyire

azonban igyekezett betartani a kapott utasításokat, és 1967 tavaszától rendszerint a P szektorból nézte a Ferencváros mérkőzéseit.

Vegyük észre a helyzet paradoxonát: az állambiztonsági tiszteket aggodalommal töltötte el, hogy a „problémás” szektorokban sokan tömörülnek, ám azzal, hogy az informátort rendre oda küldték, maguk is növelték a potenciális rendbontók számát. Valóban előfordult, hogy „Csillag”-ot is magával ragadta a hév: *„A mérkőzés alatt sportszerűtlen megnyilatkozás nem volt, aránylag én voltam sportszerűtlen, de a fiúk lecsitítottak”* – jelentette egy MTK elleni derbiről.⁴⁹ Megbízói más hálózati személyektől is értesültek arról, hogy sokszor az informátor kezdeményezte a „hangoskodást”, és valószínűleg ezért sem számolt be őszintén a ferencvárosi B-közép hangadóinak tevékenységéről.⁵⁰ Legtöbbször azonban nem ez volt a baj, hanem – éppen ellenkezőleg! – azt kérték számon rajta, hogy távol maradjon a balhéktól. Mint például az 1963-as bajnokavatáson: az FTC 14 év után nyerte meg a bajnokságot, így érthető, hogy a zöld-fehér drukkerok felfokozott hangulatban várták az utolsó fordulót. A június 30-i, Szeged elleni mérkőzés után azonban a rendőrség nem engedte az ünneplést, és szétkergette a csapatot köszönteni kívánó szurkolókat. (A hatóságok szerint természetesen ellenséges provokáció vezetett az erőszakos eseményekhez.⁵¹) A tömeggel „Csillag” is a játékoskijáráshoz vonult, ám egy rendőr elzavarta, és ő azonnal el is ment onnan (*„gondoltam, hogy jó vége ennek nem lesz”*). Tartótisztje elfogadhatatlannak tartotta, hogy az informátor gyávaságból (csak azért, mert nem akart verést kapni) nem hajtotta végre a feladatát, így ugyanis „érdekes” időben nem tudta figyelemmel kísérni az eseményeket.⁵² „Csillag” hasonló „gyávaságot” mutatott másfél év múlva, az újabb bajnokavatást kísérő rendbontás alkalmával is. Az 1964. szeptember 13-i, Győr elleni meccsen az egyik barátja figyelmeztette, hogy menjenek haza, mert nagy balhé lesz, amit ő nem hitt, de amikor a nézőtéren fáklyákat kezdtek gyújtani, hazaindultak, mert nem akarták, hogy megint bevigyék őket a rendőrök.⁵³ Pár évvel később egy bajnoki találkozón az informátor által megfigyelt, Törpe gúnynevű fiatal bejelentette, hogy a meccs után „arénázás” lesz a Verseny utcában, de „Csillag” nem tartott velük. A tartótiszt elfogadta a jelentést, de a csoportvezető arra figyelmeztetett, hogy a hálózati személynek hasonló esetben el kell kísérnie a társaságot.⁵⁴

Igazából nincs semmi meglepő abban, hogy az állambiztonság gyakorlatilag rendbontásban való részvételt várt el az informátorától. A „Csillag” működésekor hatályos szabályozás még bűncselekmény elkövetésére vonatkozó tilalmat sem tartalmazott, a feladatok végrehajtásához szükséges magatartási vonal meghatározásánál csak azt kötötte ki: *„szigorúan ügyelni kell arra, hogy az ügynök megfelelő magatartást tanúsítson, ne provokáljon, ne keltsen gyanút, ne legyen tolakodó”*.⁵⁵ A „rend” megteremtésében és fenntartásában igazából csak a voltaképpeni rendőrség volt érdekelt. Emlékezzünk „Csillag” korábban idézett kijelentésére az FTC–Dinamo Moszkva meccsről, mely szerint azért nem került sor kirívó megnyilvánulásra, mert sok egyenruhás volt a szektorban. Ezzel szemben az állambiztonságnak sokkal inkább az volt a jó, ha történik valami a nézőtéren, hiszen az ellenséges tevékenység csak így vált megfigyelhetővé és ezáltal az „ellenség” felismerhetővé és beazonosíthatóvá. A fővárosi politikai rendőrök kifejezetten aggodalommal töltötte el, ha egy általuk ellenségesnek és szervezettnek tekintett csoportosulás a felbomlás jeleit mutatta. Amikor 1962 végén „Csillag” arról számolt be, hogy egy jégkorongmérkőzésen Kraut István körül hiányoztak *„az ismert arcok”*, felettese arra utasította a tartótisztet: az informátor kérdezze meg Krauttól, mi az oka annak, hogy olyan kevés barátja jár a meccsekre, miért nem fogja össze őket.⁵⁶

„Csillag” jelentéseiből, főleg a hálózati működésének első időszakában írottakból, sok minden kiderül a hatvanas évek szurkolói szokásairól, viselkedéséről, mentalitásáról. Ám legyünk óvatosak: az ilyen jellegű szövegek elsősorban arról szólnak, hogy mi a térnek a (politikai) rendőrség által ideálisnak tekintett rendje.⁵⁷ Az ügynökjelentések azt rögzítették, ami az állambiztonság szemszögéből kirívónak, normaszegőnek számított, így alapvetően arra vonatkozóan szolgálnak információval, hogy az állambiztonság milyen magatartást várt el – nem is annyira a nézőktől, mint a saját hálózati személyétől. A stadion ideális rendjét ugyanis sokkal inkább az egyenruhás rendőrök biztosították, mint az állambiztonság titokban figyelő tisztjei és ügynökei. Sőt, „Csillag” esete (is) megmutatja, hogy még egy jól behatárolt tér pusztá megfigyelése, vizuális felügyelet alatt tartása is szükségszerűen tökéletlen maradt. Ennek a személyi okairól már szó esett: az informátornak egyszerre kellett a meccset és a szurkolókat figyelnie, és ő inkább az előbbire helyezte a hangsúlyt. Hálózati személyként tehát tökéletlenül működött, ám éppen ez teszi láthatóvá azokat a normákat, elvárásokat, amelyeket az állambiztonság támasztott az ügynökeivel szemben. A probléma (az emberi figyelem korlátozott volta és megosztása) azonban a jól működő hálózati személyek, sőt bizonyos mértékig az operatív tiszték esetében is megmarad. Nem véletlen, hogy a stadionokat felügyelő intézmények – ha lehetőségük adódik rá – igyekeznek kiküszöbölni a személyi tényezőt: egy másik footballhuliganizmus-diskurzus keretében a brit kormányzat 1985-ben engedélyezte – más olvasatban elrendelte – a stadionok bekamerázását, ezáltal állandó vizuális felügyelet alá rendelve a lelátókon elhelyezkedőket.⁵⁸

Az állambiztonsági megfigyelés szükségszerűen tökéletlen voltának volt egy másik oka is, amelyet a stadion strukturális adottságaiban kell keresni. Jeremy Bentham angol filozófus a 18. század végén vázolta fel egy ideális börtön, a *Panoptikum* tervét: a gyűrű alakú épületben a fal nélküli cellák körben helyezkednek el, úgy, hogy a gyűrű által körülzárt udvar közepén lévő toronyban elhelyezkedő őr könnyen szemmel tudja tartani a rabokat, anélkül, hogy ők tudatában lennének az állandóan vigyázó tekintetnek.⁵⁹ Ha belegondolunk, a stadion építészeti kiképzése nagyban hasonlít a tökéletesen felügyelhető tér benthami ideáltípusához, csak amíg a Panoptikumban a felvigyázó tekintet a középpontból a széleket pásztázza, addig a stadionban éppen fordítva áll a dolog: a tekintet tipikusan a szélekről középre, a játéktérre irányul. A lelátókon helyet foglalókat onnan lehetne tökéletesen szemmel tartani, ahol a játék zajlik; egy olyan pozícióból, amelyet az állambiztonság nem tudott elfoglalni. Akkor még, tehetjük hozzá, hiszen a helyzet – mint azt említettem – a közelmúltban megváltozott: a kameráknak és a technikai vívmányoknak „hála”, ma már bárki gond nélkül beazonosítható a nézőtereken, egyre inkább igazi panoptikumká változtatva a stadionokat.⁶⁰

A hatvanas években azonban még másként állt a dolog: abban az időben, bármily meglepő, nem a stadion volt a legalkalmasabb hely a szurkolók megfigyelésére. A „Csillag”-gal egy időben működő, „Kuti Pál” fedőnevű informátor egy alkalommal jelezte is megbízóinak, hogy a B-középpel tagjaival úgy tudna megismerkedni, ha belépne a Baráti Körbe, mert így igazolvánnyal látogathatná az edzéseket, ugyanis a „*törzsemberek a tréningeken beszélnek jobban és ismerkednek egymással, meccsen inkább a játékot nézik*”.⁶¹ Az állambiztonsági tiszték is tisztában lehettek ezzel, hiszen a problémásnak tekintett szurkolók szemmel tartása érdekében ők maguk is kiléptek a stadionból, és a drukkerok által használt egyéb tereket (kocsmákat, totózókat stb.) is igyekeztek felügyelni. (Mint ahogy a kamerák telepítése követte a „footballhuliganokat” a stadionokból a citybe, előbb Angliában, majd szinte mindenütt a nyugati világban.⁶²)

Mint az közismert, a Panoptikum a 20. században, elsősorban Michel Foucault

Betekintő 2017/4.

munkásságának köszönhetően a minden emberi tevékenységet és megnyilvánulást ellenőrizni és felügyelni kívánó modern (állam)hatalom metaforájává vált.⁶³ Írásomban arra is rá kívántam mutatni, hogy a futballstadion, a futball és általában a sport mint a modernitás szülőtte⁶⁴ kiválóan alkalmas a modernitás megannyi aspektusának, így a felügyelő és fegyelmező hatalom technikáinak és intézményeinek, köztük a titkosrendőrség tevékenységének a vizsgálatára.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.2. Hálózati nyilvántartások

2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

BM (Központ) 10031 Huszár Sándor

3.1.2. Munka-dossziék

M-27865 „Kuti Pál”

M-31714 „Csillag”

M-31714/1 „Csillag”

3.1.5. Operatív dossziék

O-19460/1 MTS nemzetközi kapcsolatai

4.1. Az állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-3017/21 Állambiztonsági tanulmány, 1975/1. Rapcsák Mihály: *A külső (operatív) figyelépszichológiai kérdései*. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1975.

4.2. Parancsgyűjtemény

Hivatkozott irodalom

Deme, 2009

Deme János: Felügyelet: képiség, képesség, képtelenség. Gondolatok John E. McGrath: *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space* című könyve kapcsán. *AnBlok*k, 3. sz. 70–74.

Foucault, 1990

Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Budapest, Gondolat.

Foucault, 1998

Foucault, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Betűk.

Gaffney–Bale, 2004

Gaffney, Jeremy – Bale, John: *Sensing the Stadium*. In *Sites of Sport. Space, Place, Experience*. Ed. Patricia Vertinsky – John Bale. London–New York, Routledge. 25–38.

Hadas, 2003

Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon.

Hadas–Karády, 1995

Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. *Replika*, 17–18. sz. 89–120.

Horváth, 2009

Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Murakami Wood, 2014

Murakami Wood, David: A panoptikumon túl? Foucault és a surveillance studies. Ford. Fáber Ágoston. *Replika*, 89. sz. 43–60.

Zeidler, 2000

Zeidler Miklós: *Sportterek*. Budapest, Városháza.

Walvin, 1994

Walvin, James: *The People's Game. The History of Football Revisited*. Edinburgh–London, Mainstream Publishing.

¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 9–10. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, 1961. február 6. Uo. 15. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 14. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 13. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 20. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 7-i találkozó.] Uo. 23–24. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 15-i találkozó.]

² ÁBTL 2.8.1. BM (Központ) 10031.

³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 36. „Cinege” informátorjelölt jelentése, 1961. május 15. Uo. 33–34. „Cinege” jelentése, d. n. [1961. május 20-i találkozó.] Uo. 32. „Csillag” informátor jelentése, 1961. május 24.

⁴ ÁBTL 2.2.2. „Csillag” informátor 6-os kartonja.

⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 57. Összefoglaló „Csillag” fedőnevű informátor munkájáról, 1970. november 26. A dátum mutatja, hogy a dosszié lezárásával azért vártak bő másfél évet; kizárására hivatalosan 1970. december 19-én került sor: ÁBTL 2.2.2. „Csillag” informátor 6-os kartonja.

⁶ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 9–10. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, 1961. február 6. (Huszár megjegyzése február 8-án, a találkozó napján kerülhetett a jelentésre.)

⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 20. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. február 7-i találkozó.] „*Mi az oka? Nem érti a feladatot v. nem akar dolgozni?*” – írta a lap szélére Huszár valamelyik felettese.

⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 23–24. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 15-i találkozó.]

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 25–30.

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 36. „Cinege” informátorjelölt jelentése, 1961. május 15. Uo. 33–34. „Cinege” jelentése, d. n. [1961. május 20-i találkozó.]

¹¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 41. „Csillag” informátor jelentése, 1961. július 30.

¹² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 43. „Csillag” informátor jelentése, 1961. augusztus 27.

¹³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 300–301. „Csillag” informátor jelentése, 1967. április 5.

¹⁴ Vö. 4.1. A-3017/21. 38.

¹⁵ Gaffney–Bale, 2004: 37–38.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 297–298. „Csillag” informátor jelentése, 1967. március 22.

¹⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 37. „Csillag” informátor jelentése, 1961. június 5.

¹⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 71–72. „Csillag” informátor jelentése, 1962. szeptember 17.

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 105. „Csillag” informátor jelentése, 1963. június 17.

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 109. Szolgálati jegy, 1963. augusztus 13.

²² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 162. „Csillag” informátor jelentése, 1964. június 30.

²³ Hadas–Karády, 1995: 108.

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.

- ²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 55–56. „Csillag” informátor jelentése, 1969. április 10.
- ²⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 76–77. „Csillag” informátor jelentése, 1962. október 1. A társaságot rövidesen „Ifik” fedőnéven vonta megfigyelés alá a fővárosi politikai rendőrség.
- ²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 92–93. „Csillag” informátor jelentése, 1962. december 10.
- ²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 81–82. „Csillag” informátor jelentése, 1962. október 22.
- ²⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 186–187. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 25. Uo. 191–192. „Csillag” informátor jelentése, 1964. szeptember 1.
- ³⁰ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 177–178. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 4. Uo. 280. „Csillag” informátor jelentése, 1966. május 19. ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 55–56. „Csillag” informátor jelentése, 1969. április 10.
- ³¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 120. „Csillag” informátor jelentése, 1963. december 20.
- ³² Csak egy példa: ÁBTL 3.1.2. M-31714. 97. „Csillag” informátor jelentése, 1963. május 13.
- ³³ ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.
- ³⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 229–230. „Csillag” informátor jelentése, 1965. március 23.
- ³⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 236. „Csillag” informátor jelentése, 1965. április 15.
- ³⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 280. „Csillag” informátor jelentése, 1966. május 19.
- ³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 7. „Csillag” informátor jelentése, 1967. június 20.
- ³⁸ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 150–151, 156–157, 164–165, 169–170, 182–183, 217–218.
- ³⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 140. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 6.
- ⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 142–143. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 20. Néhány nap múlva Kraut személyesen is elmondta az informátornak, „*hogy még egyszer nem akar Baracskán kikötni, és nem akar [a] fiatal B középben reflektor lenni kifelé*”. Uo. 145. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 27.
- ⁴¹ Horváth, 2009: 145–169.
- ⁴² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.
- ⁴³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 246–247. „Csillag” informátor jelentése, 1965. július 1.
- ⁴⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 243–244. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 10.
- ⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 174. „Csillag” informátor jelentése, 1964. július 24.
- ⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 254. „Csillag” informátor jelentése, 1965. szeptember 16.
- ⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 180–181. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 11.
- ⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 177–178. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 4.
- ⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 57. Összefoglaló „Csillag” fedőnevű informátor munkájáról, 1970. november 26.
- ⁵¹ Vö. ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.
- ⁵² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 103. „Csillag” informátor jelentése, 1963. július 1. (A találkozóra július 2-án került sor, a tartótiszt értékelése is ekkor készülhetett.)
- ⁵³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 194–195. „Csillag” informátor jelentése, 1964. szeptember 15.
- ⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 11. „Csillag” informátor jelentése, 1967. augusztus 8. A csoportvezető megjegyzése az augusztus 10-re datált tisztázaton szerepel: uo. 10.
- ⁵⁵ ÁBTL 4.2. 10-21/33/1958. A belügyminiszter 33. számú parancsa az államvédelmi szervek ügynöki munkájának alapelvei című okmány kiadásáról, 1958. december 5.
- ⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 90–91. „Csillag” informátor jelentése, 1962. december 3.
- ⁵⁷ Vö. Horváth, 2009: 87.
- ⁵⁸ Deme, 2009: 71.
- ⁵⁹ A benthami Panoptikum leírása: Foucault, 1998: 73–74.
- ⁶⁰ Gaffney–Bale, 2004: 28. Vö. Murakami Wood, 2014.
- ⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-27865. 17. „Kuti Pál” informátor jelentése, 1964. április 20.
- ⁶² Deme, 2009: 71.
- ⁶³ Pl. Foucault, 1990; 1998.
- ⁶⁴ Walvin, 1994: 27–71. Vö. Hadas, 2003. Budapesten a 19. és a 20. század fordulóján vett nagy lendületet a futball- és atlétikai pályák építése: Zeidler, 2000: 9.

Borvendég Zsuzsanna

Fél lábbal a kapitalizmusban

A vegyesvállalatok szerepe és jelentősége a hírszerzés és a gazdaság területén az 1970-es és 80-as években

Magyarország gazdaságát az 1970-es évek elejétől az egyre inkább romló külkereskedelmi mérleghiány jellemezte, amely jelentősen hozzájárult hazánk eladósodásához.¹ Sokáig a súlyosbodó cserearányromlást tették felelőssé a külkereskedelmi egyensúly felbomlásáért, azonban az állambiztonsági iratok kutatása közben kirajzolódik egy olyan magyarázat is, amely jelentősen árnyalhatja Magyarország eladósodásának történetét, és a Kádár-rendszer mélyrétegének olyan oldalára mutat rá, amelyről eddig szinte semmit sem tudtunk.

Titkosított külkereskedelem

A kommunista párt az 1940-es évek végére a gazdaság szovjetizálásával együtt a külkereskedelmet is a sztálinizmus útjára állította Magyarországon. A termelő vállalatoktól megvonták a külkereskedelmi jogot, és a termékek forgalmazására, illetve az előállításához szükséges nyersanyagok beszerzésére monopóliummal rendelkező szakosított külkereskedelmi vállalatokat hoztak létre. Ezzel totális kontroll alá került a nemzetközi árucere-forgalom, mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban. A külkereskedelmi vállalatok – az úgynevezett „impexek” – többségét 1948–49 folyamán alapították, elzárva ezzel a termelő vállalatokat a piacoktól és az exportból származó nyereségtől is. Számos ellentmondástól volt terhes ez a rendszer, de a központosított és tervutasításos gazdálkodás ideológiájának tökéletesen megfelelt,² ráadásul sokkal könnyebb volt így felügyelni a nemzetközi, különösen a nyugati világrendhez tartozó országokkal ápolt gazdasági kapcsolatokat is. Ennek megfelelően a politikai rendőrség azonnal rátelepült ezekre a vállalatokra.

A kommunista diktatúra hisztérikus ellenségkeresése és beteges gyanakvása ugyan a hatvanas évekre a világpolitika enyhülésével párhuzamosan csökkent, de a kapitalista országokkal üzleti, tudományos vagy egyéb kapcsolatokat ápoló intézmények, vállalatok nemzetközi osztályainak munkáját az állambiztonság továbbra is folyamatosan szemmel tartotta. Ez alól a külkereskedelmi cégek sem voltak kivételek. Azok a vállalatok, amelyek valamilyen formában a hadiiparhoz köthető beszerzéseket végezték, általában a katonai hírszerzés felügyelete alá tartoztak, más területeken pedig a belügyi titkosszolgálatok voltak erősebben jelen. Általánosságban elmondható, hogy a kereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok kivétel nélkül szoros együttműködésben dolgozhattak a hírszerzés és a kémelhárítás embereivel. A nemzetközi ügyekért felelős osztályok vezetői általában valamelyik titkosszolgálat szigorúan titkos állományának tagjai voltak, a vállalatok vezetőit pedig legtöbbször hivatalos kapcsolatként tartották nyilván. Mindkét hírszerző szerv, vagyis a Belügyminisztérium (BM) III/I. Csoportfőnöksége és a katonai felderítés, hivatalos nevén a Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége (MNVK-2.) is versengett az operatív hálózatának kiépítésekor a legalkalmasabb célszemélyek beszerzéséért. Míg a beszerezett hálózati egyéneket a belügy ügynökként tartotta nyilván, addig az MNVK-2. (magyar állampolgárságú) hálózati embereit megnyertnek nevezték. Ez az elnevezés a beszerzési folyamat módszeréből származik: a feladat elvégzésére a kiszemelt személyt igyekeztek megnyerni, nem alkalmaztak kényszerítő eszközt, mint a BM tisztjei. A megnyertek mindig önként vállalták a megbízást, amelyért nem fizetést, hanem valamilyen szívességet kaptak cserébe. Amennyiben egy külkereskedőt tartós kiküldetés keretében

külföldi (különösen nyugati) állomáshelyre helyeztek, a megbízatás idejére minden bizonnyal felvette vele a kapcsolatot valamelyik hírszerző szerv.

A kereskedelmi ügyletek megkönnyítésére és lebonyolítására több külföldi országban létesítettek kereskedelmi kirendeltségeket, amelyeknek vezetője és legtöbb alkalmazottja a belügyi vagy a katonai hírszerzés embere volt. Természetesen azokban az országokban volt létjogosultsága az ilyen intézményeknek, amelyekkel Magyarország aktív kereskedelmi kapcsolatokat ápol. Ezek a kirendeltségek titkosszolgálati bázisul is szolgáltak, különösen azokban az államokban, amelyekkel hazánk politikai okok miatt nem tartott fent diplomáciai szintű kapcsolatokat, vagyis nem volt nagykövetség, sem katonai attasé hivatal az adott területen. Általánosságban elmondható, hogy azokban az országokban, amelyek a Varsói Szerződés alapján a magyar néphadsereg számára kijelölt hadműveleti irányban feküdtek (elsősorban Dél-Németország, Ausztria és Észak-Olaszország), illetve azokon a területeken, ahol állandó volt a háborús feszültség (pl. Közel-Kelet), a katonai felderítés emberei voltak túlsúlyban.

A kereskedelmi kirendeltségek titkosszolgálati feladatai közé tartozott a nyugati kommunista pártok indirekt finanszírozásának segítése is.³ A Szovjetunió már a huszadik század harmincas éveitől kezdve kiemelt feladatának tartotta a nyugati kommunista mozgalmak anyagi támogatását, hiszen ők voltak a letéteményesei a bolsevikok által vizionált világforradalomnak. Amellett, hogy közvetlen pénzügyi segítséget nyújtott számukra a kommunista szuperhatalom, egyéb módokat is kidolgoztak ezen pártok burkolt finanszírozására. A legkézenfekvőbb lehetőség a kapitalista világ vállalkozási szabadságának kihasználásában rejlett, hiszen a nyugati demokráciákban működő pártok, szervezetek könnyűszerrel alapíthattak vállalkozásokat, amelyeken keresztül rejtett módon lehetett a baloldali politikai tömörüléseket ellátni a működésükhöz és tevékenységükhöz szükséges forrásokkal. Ezek a pártvállalatok legritkább esetben voltak termelő egységek, leginkább közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak, vagyis beléptek a Szovjetunió és a nyugati országok közötti árucere-forgalom lebonyolításába, közreműködésükért pedig jutalékot kaptak, nem ritkán mindkét féltől.

1945 után ezt a szisztémát készen ültették át a keleti blokk országainak külkereskedelmi tevékenységére, vagyis a szatellitállamok számára is köteleességszerűen írták elő a pártvállalatok közbeiktatását az árucere-forgalmi ügyleteikbe. Ez a fajta kereskedelmi metódus természetesen csökkentette a tényleges kereskedelmi partnerek nyereségét, illetve növelte a tranzakciós költségeket, azonban önmagában ez nem volt annyira jelentős veszteség, hogy a rendszer eleve működésképtelenné váljon. Az eredendően a testvérpártok támogatására kialakított rendszer azonban túlnőtt kezdeti keretein, és kivirágzott belőle egy korrupciós hálózat, amely már jelentős károkat okozott a népgazdaságnak, különösen a vegyesvállalatok megjelenése után. A kereskedelmi kirendeltségekre eljuttatott „alkotmányos költségek”, amelyek elsősorban a partner lefizetésére és a titkos jutalékok fedezésére szolgáltak, valamint a másik féltől származó kenőpénzek és titkos visszatérítések komoly pénzügyi visszaélésekre adtak ugyanis lehetőséget.⁴ A jelenleg feltárt források alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy ezekkel a gazdasági manipulációkkal a katonai felderítés emberei sikerebben tudtak élni, illetve visszaélni, mint a belügyi titkosszolgálat tisztjei és ügynökei. Ez az aszimmetrikus viszony féltékenykedésre és rivalizálásra adott okot a két szervezet között. Ezeknek az ellentéteknek is köszönhetjük, hogy egyáltalán fennmaradtak levéltári források a kérdéskörre vonatkozóan.⁵

A jutalékrendszer egyre inkább elszakadt eredeti rendeltetésétől, a politikai célok fokozatosan háttérbe kerültek. Bár a nyugati baloldali pártok támogatása egészen a rendszerváltásig napirenden volt, a kereskedelmi partnerek kiválasztásában mind nagyobb teret hódított a korrupció, háttérbe szorítva az ideológiát. A kapitalista országok közül a legfontosabb kereskedelmi partnernek számító NSZK ipari cégeivel kiépített kapcsolatok például – korabeli jelentések szerint – leginkább azon alapultak, hogy melyik vállalat fizet többet a döntéshozó vállalatvezetőnek. Ezek a jutalékok a rendes árengedményeken felül jártak a konkrét üzletet realizáló kereskedőnek, amelyet többnyire helyi, nyugatnémet bankokban nyitott számlákon helyeztek el.⁶ Eredetileg azok a jutalékok, amelyeket a nyugati cégek fizettek a magyar vállalat képviselőinek azért, hogy bejussanak a magyar piacra, az ország valutáinségét voltak hivatva enyhíteni, ugyanis a hivatalos útja a kenőpénz elhelyezésének az volt, hogy a kereskedelmi vállalat befizette azt az Magyar Nemzeti Bankba (MNB), és megkapta annak értékét forintban. Bár a vállalatnak így vesztesége nem keletkezett, hiszen a kenőpénz – ha forintban is – a vállalat kasszájában maradt, az üzlet megkötésében közreműködő kereskedő személyes haszna elmaradt. Talán nem lehet csodálkozni azon, hogy a kenőpénzeket sokkal inkább nyugati bankokban vezetett számlákra utaltatták az érintettek. A nyugati cégeknek pedig jól felfogott érdekük volt, hogy megőrizték a keleti kereskedők „bizalmát”, hiszen jelentős piacok felé nyitottak kapukat, ezért igyekeztek kialakítani saját szervezeti felépítésükön belül azokat a kereteket, amelyek a legmegfelelőbbek voltak az együttműködéshez. Mivel az Egyesült Államok erős nyomást gyakorolt nyugat-európai szövetségeseire abban, hogy elszigeteljék a nyugati technológiától a keleti blokkot, az itt lévő cégeknek is érdekük volt a közvetítőkön keresztül folyó kereskedelem, mert fedésben akarták tartani tényleges tevékenységüket. A közvetítőként szereplő pártvállalatok azonban egyre kevesebb lehetőséget kaptak – legalábbis magyar relációban.

Lobbyérdekek

A hetvenes évek elejétől kezdve csökkent a hajlandóság a magyar cégek részéről, hogy közvetítőként bevonják üzleteikbe a nyugati pártvállalatokat, vagyis a nyugati kommunista szervezetek indirekt támogatása jelentősen csökkent.⁷ A jelenség mögött a külkereskedelmi lobbis megerősödését és érdekérvényesítésének sikerességét kell látnunk.

Az ipari lobbis hatvanas évekbeli megjelenéséről több gazdaságtörténeti munkában olvashattunk már,⁸ de arról kevesebbet hallhattunk, hogy az iparvállalati lobbival szemben megerősödött egy másik érdekcsoport is – a külkereskedőké –, amely sok szempontból hatékonyabban tudta érvényesíteni saját szempontjait. Az iparvállalati érdekcsoport a termelőkapacitások összevonásával jött létre, és elsősorban a megszülető trösztök vezetőiből állt. Érdekérvényesítési erejük sok szempontból elmaradt a külkereskedelmi lobbis mögött, amelyet elsősorban az „impexek” vezető beosztású emberei alkottak, de jelentős titkosszolgálati háttér is támogatta őket. Mivel a termelést végző vállalatok nem forgalmazhatták saját termékeiket, sőt a gyártáshoz szükséges nyersanyagot, berendezéseket is a külkereskedelmi cégek hozták be az országba, helyzetük ezen a területen erősen kiszolgáltatott volt. A forgalmazásból származó haszon az impexeknél jelentkezett, amelyeket azonban nem terhelt a termelési költség, így nem voltak érdekeltek abban, hogy beszerzéseik során a legkedvezőbb ajánlatot fogadják el, sokkal inkább a partner korrupciós hajlandósága döntött az üzletek lebonyolításakor. A trösztök képviselői hiába igyekeztek a gazdasági reform beindításával párhuzamosan elérni, hogy cégeik visszakapják a kereskedelmi jogot, ez csak részben sikerült, mivel a teljes export 70%-át továbbra is az impexek bonyolították.⁹ Ezért hiába próbálták rászorítani a politikát, hogy valamilyen módszerrel vonják ki a profitot a külkereskedelmi vállalatoktól, és ha nem is juttatják azt teljes egészében vissza a termelő

cégekhez, legalább a népgazdaság vérkeringésébe vonják be újra az abból kiesett forrásokat. Erre irányuló próbálkozások történtek is, különadókkal és exportkorlátozásokkal igyekeztek csökkenteni az impexek nyereségét, azonban jelentős eredményeket nem sikerült felmutatni.¹⁰ A külkereskedelmi cégek vezetői természetesen mindent megtettek, hogy kitérjenek a megszorítások elől, és számos lehetőséget találtak is arra, hogy megakadályozzák ezeket a törekvéseket. Legfőbb eszközük erre a külföldi leányvállalatok alapítása lett, amelyre a külkereskedelmi lobbis legnagyobb sikere, egy 1972-es jogszabály megszületése adott lehetőséget.

A külkereskedelmi lobbis legjelentősebb személyiségeinek egyike Salusinszky István, a Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB) elnöke volt. Salusinszky jól ismerte a szovjetek által kiépített külkereskedelmi gyakorlatot és a testvérpártok támogatására életre hívott szisztémát,¹¹ már 1947-től moszkvai kereskedelmi tanácsos volt, majd 1950-től 1958-ig a Külkereskedelmi Minisztérium vezető tisztségviselőjeként dolgozott. 1958-ban került Rómába, ahol belügyi források szerint az MNVK-2. megnyertjeként vezette a kereskedelmi kirendeltséget: „Nyilvánvaló, hogy Salusinszky elvtárs magatartásából a társszerv érdekeinek előtérbe helyezése tükröződik”¹² – olvashatjuk a helyi belügyi rezidentúra egyik tagjának jelentésében. Salusinszky 1963-ban hazatért, és a következő évtől egészen 1980-as nyugdíjazásáig ő vezette az MKB-t. 1968-ban, az új gazdasági mechanizmus beindításával a bank különleges jogokat kapott: hozzá kerültek a külföldi magyar érdekeltségek létrehozásával és működésével kapcsolatos legfontosabb teendők, valamint átvette a Magyar Nemzeti Banktól a vegyesvállalatokra vonatkozó devizahatósági feladatokat is.¹³ A reform bevezetése előtt összesen 14 vállalat működött magyar részesedéssel a nyugati világban,¹⁴ a következő évektől azonban ezek alapítását erősen szorgalmazta az MKB vezetősége.

A vegyesvállalatok jelentőségét hiba lenne alábecsülni a kádári Magyarország gazdasági, technológiai fejlődésének vizsgálatakor. A saját piacaikat a szabad világ országai sok esetben – főként a szövetségi rendszeren kívülről jövő import esetében – protekcionista intézkedésekkel védték, egy vegyesvállalat esetében azonban elhárultak a diszkriminatív szabályozás által okozott hátrányok, vagyis javultak a piacra jutás feltételei.¹⁵ Az export növelésének és gazdaságosabbá tételének célja mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szándékot sem, hogy a külföldi tőke bevonásával az üzlettel kapcsolatos kockázatvállalás is megoszlott a magyar és a tőkés tulajdonos között,¹⁶ valamint a magyar külkereskedelmi vállalatok a megcélzott piacok közvetlen közelébe kerültek, annak tulajdonképpen gazdáivá váltak.¹⁷ Vagyis olyan közvetlen ismeretekre tehettek szert, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak, és a piaci szereplőkkel való kapcsolattartás könnyebbé vált. A szolgáltatást végző vegyesvállalatok léte is előnyökkel járt a gazdaságra nézve, nem csak a kereskedelmi cégeké, hiszen magyar szellemi terméket exportáltak, „nem is szólva arról, hogy ahol a magyar szakemberek készítik a terveket, ott már figyelembe vehetik a szükséges gépek, felszerelések magyar exportját”,¹⁸ vagyis olyan berendezések felhasználásával készíthetik a terveket, amelyek magyar termékek beépítését igénylik. A gazdaságossági előnyöknél is fontosabb szempont volt talán a technológiai transzfer megkönnyítése, hiszen a részben kapitalista érdekeltségű vállalatok könnyebben juthattak hozzá embargó alatt álló termékekhez, és eljuttathatták azt a keleti blokkba.¹⁹ Különösen jól működött ez az embargós útvonal olyan cégeknél, amelyek nem teljesen új alapításúak voltak, hanem egy már működő vállalatba szállt be egy magyarországi tulajdonos, vagyis megörökölte a jogelőd cég kapcsolatait, üzleti partnereit.

Mindezen előnyök ellenére mégsem nőtt olyan ütemben az új vállalkozások száma, mint ahogy az várható lett volna. 1968 elejétől, amikor az új gazdasági mechanizmus

Betekintő 2017/4.

meghirdetésével és az MKB jogkörének kiszélesítésével nagyobb lehetőség nyílt a vegyes tulajdonú vállalkozások beindítására, évente nyolc-tíz vegyesvállalatot jegyeztek be, így a korábbi években alapított tizennégy vállalattal együtt 1970. december 31-én összesen negyven cég működött a nyugati világban magyar részesedéssel.²⁰ A Magyar Külkereskedelmi Bank vezetősége szerint azért maradt el a várakozásoktól az alapítások száma, mert a hatályban lévő jogszabályok akadályozták a vegyesvállalatok gördülékeny működését. Az alapítás költségei a cégek vállalatfejlesztési alapját terhelték, ráadásul a vegyesvállalatoknak előre be kellett nyújtani a felügyeleti szervhez, vagyis az MKB-hoz az éves pénzügyi, jövedelmezőségi és készlettervet, annak ellenére, hogy a hazai cégek – a vállalati önállósodásnak köszönhetően – ekkor már csak saját maguknak készítették kalkulációikat. Ez rendkívül bonyolult és költséges ügymenettel járt, eredménye pedig kétséges volt, hiszen a vállalatok által készített mérlegek és eredménykimutatások „nem tükrözik a valóságos helyzetet, mert az ottani adózásra való tekintettel manipulált adatokat tartalmaznak”.²¹ Ez azt jelentette, hogy a vegyesvállalatok a működési helyükön életben lévő adójogszabályok kikerülésére törekedtek.

Egyszerűsíteni kellett tehát a vegyesvállalatok működésének szabályozását, valamint az alapításra vonatkozó jogszabályi keret is rögzítésre várt. 1970. augusztus 7-én lépett életbe az 1970. évi 19. számú törvényerejű rendelet a gazdasági társulásokról, amely részletes útmutatást adott a közös vállalatok alapítására és működésére vonatkozóan, de a külföldi érdekeltség bevonásának említésére csak a záró rendelkezésekben került sor, és ebből is csak annyit tudhatunk meg, hogy „külföldi jogi személy, illetőleg külföldi vállalat gazdasági társulásban a pénzügyminiszter engedélyével és az általa meghatározott feltételek szerint vehet részt”.²² Hiába jelezte tehát az MKB, hogy a vegyesvállalatok alapításának és működésének feltételeit szabályozni kellene, pusztán csak egy keretjogszabályhoz hasonló paragrafus született, amelyet nem lehetett kitölteni más rendelkezésekkel egészen 1972-ig, vagyis továbbra is egyedi engedély kellett a vegyesvállalatok alapításához, ami nehézkessé és bürokratikusá tette a folyamatot.

Salusinszky István éves jelentéseiben, amelyekben az MKB tevékenységéről és eredményeiről számoltak be, külön fejezetet szentelt a vegyesvállalatok alapításának, és sorra vette azon jogi problémákat, amelyek miatt a vállalat alapítási kedv elmaradt a várakozásoktól. Mindennek jelentős szerepe volt abban, hogy végül 1972. október 3-án megszületett a Pénzügyminisztérium 28/1972-es rendelete a külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról, amely zöld utat engedett a külföldi székhellyel működő vegyesvállalatok alapításának. Az MKB nemcsak felügyeleti szervként és devizahatóságként vállalt szerepet a nyugati világban alapított társaságok működésében, hanem maga is több cég tulajdonosa lett. „Bankunk igyekszik saját lehetőségeinek keretein belül növelni a külföldi vegyesvállalatokkal kapcsolatos aktivitását. Mindig szem előtt tartjuk azonban, hogy a tőkeexport nem célunk, valamint, hogy a külföldi vegyesvállalatok maguk sem öncélú vállalkozások.”²³ A gyakorlatban azonban ennek éppen az ellenkezője valósult meg: a külföldi leányvállalatok a tőkekiáramlás megkönnyítésének legfőbb eszközei lettek.

A vegyesvállalati háttér

Ausztria a második világháború után négyhatalmi megszállás alá került, majd 1955-től hivatalosan semlegessé vált, központi szerepet játszva a nagypolitikában, hiszen hídként jelent meg a két ellenséges világrend között. Nem véletlen, hogy első vegyesvállalataink közül a legtöbbnek itt jelölték meg székhelyét, és innen kiindulva terjeszkedtek tovább Nyugaton. Ausztria éppen semlegessége miatt tudta könnyebben kijátszani az USA által diktált embargós

szabályokat, ezért az itt létrehozott, magyar tulajdonban lévő cégek egyik legfőbb feladata ennek kihasználásában ragadható meg. A COCOM-listán szereplő termékek beszerzését a blokkon belüli államok hírszerzései egymás közötti munkamegosztás szerint végezték, a beszerzett áruk és licencek nagy része a Szovjetunióba került. Magyarország szerepe a műszaki-tudományos hírszerzés területén éppen a vegyesvállalatoknak köszönhetően vált jelentőssé, hiszen a KGST-országok közül hazánk ápolta legélénkebben a kereskedelmi kapcsolatokat nyugati szomszédunkkal. A hetvenes évek elején a szatellitállamok és Ausztria között létrejött kooperációs szerződések²⁴ közel kétharmadában Magyarország vett részt,²⁵ de még ennél is beszédesebb adat, hogy a nyolcvanas évek közepén az Ausztriában működő és a KGST országaihoz köthető 53 vegyesvállalat közül 33 cég magyar érdekeltség volt.²⁶ Elsősorban külkereskedelemmel foglalkozó közvetítő vállalatokra kell gondolnunk, amelyeknek működése felett rendkívül gyenge ellenőrzési jogkört gyakorolhattak a magyar hatóságok. A kémelhárítás adatai szerint gyakran szerveztek ki nyereséges üzleteket a leányvállalatokhoz, és az érintettek mindent megtettek azért, hogy a profitot kint is tartsák, vagyis az így lebonyolított kereskedelmi ügyletekből eredő haszon az anyavállalatokhoz nem érkezett haza, ki tudja, milyen mértékben rontva az ország külkereskedelmi mérlegét.²⁷

A külföldön működő vállalatok pénzügyi tevékenységének bonyolításához banki háttérre is szükség volt. Mind a Szovjetunió, mind a szatellitállamok létesítettek pénzügyi intézeteket Nyugat-Európában, amelyek többféle szerepet játszottak. Feladataik közé tartozott a vasfüggönyön keresztül bonyolított kereskedelem finanszírozása, a keményvaluta beszerzése, a gazdasági hírszerzés, a pénzkölcsönzés. A blokk országainak tulajdonában lévő nyugati bankok közül a legrégebbi a magyar tulajdonban lévő Central Wechsel- und Creditbank (CW Bank) volt. A hetvenes–nyolcvanas években a CW Bank rendkívül fontos szerepet játszott a vegyesvállalatok életében; nemcsak a pénzügyek kezelése volt a feladata – a kint működő cégek bankszámláit vezette, amelyekről tőkés relációban intézhették az átutalásaikat –, de az alapításokban is részt vett mint tulajdonos. Az MKB első külföldi székhelyű vállalatát, a Centropa Wient is a „CW meghosszabbított karjaként”²⁸ definiálták, ugyanis a bank felügyelete alá volt rendelve annak tevékenysége.²⁹ A céget a tranzitügyletek lebonyolítására hozták létre 1962-ben Centropa Handelsgesellschaft mbH Wien néven, a Pénzügyi Intézet Központ tulajdonában álló Centropa AG. Bern Holding cég bécsi leányvállalataként.³⁰

A Pénzügyi Intézet Központ (PK) 1957-től vezette a külföldi magyar érdekeltségek nyilvántartását, 1964-től pedig ellenőrzési és kezelési jogkört is gyakorolt felettük. Mindez azt jelentette, hogy minden külföldi érdekeltség létesítésével és vagyonával kapcsolatos szerződést, okiratot be kellett nyújtani a központ részére, és az induló tőkét is ez az intézmény biztosította a vállalkozások számára. A külföldi érdekeltségek pénzügyi ellenőrzését és minden velük kapcsolatos teendőt hivatalosan az Általános Értékforgalmi Bank (ÁÉB) végezte. Az államosítások idején ugyanis a Pénzügyi Intézet Központ volt megbízva a különböző vállalatok felszámolásával, amelynek következtében számos külföldi tulajdonos veszítette el magyarországi vagyonát kártalanítás nélkül, így a központnak nagyon rossz híre volt Nyugaton. Ennek kivédésére – bonyolult átszervezések és közbeiktatott tulajdonosi körök segítségével – 1952-ben létrehozták az ÁÉB intézményét, amely a Pénzügyi Intézet Központ közvetlen felügyelete alatt működött.³¹ A két intézmény között az 1970-ig legalább formálisan megosztott irányítást egy 1969. december 30-án tartott közgyűlésen megszüntették: a PK vezérigazgatója egyúttal az ÁÉB első számú vezetőjévé is vált. A két intézmény tevékenységének összefonódására jellemző, hogy a pénzügyi intézet egyik működési jelentésében így fogalmaztak: „A Pénzügyi Intézet Központ a tevékenységi körébe tartozó egyes operatív feladatokat az Általános Értékforgalmi Bank Rt. útján intézi.”³²

Az 1972 után meginduló „vállalatalapítási láz” során gyakran előfordulhatott, hogy a frissen létrehozott vállalat tulajdonosai nem jelentették be cégüket a Pénzügyi Központba, hiszen igyekeztek a vállalkozások nyereségét eltitkolni a hazai hatóságok elől, és a profitot titkos számlákra menekíteni. A BM nyomozati anyagaiban többször is találhatunk erre utaló megjegyzéseket. Salusinszky Istvánnal kapcsolatban például így fogalmaz egy ügynöki jelentés: *„Salusinszky elvtárs, a Külkereskedelmi Bank vezérigazgatója tart attól, hogy [...] a BM firtatni fogja a Metalimpex Bécsben lévő és Vaduzban bejegyzett közös vállalkozásának hátterét. A hírforrás szerint Salusinszky megjegyezte, hogy akkor pedig nagy baj lesz. A hírforrás közlése szerint ez a közös vállalkozás egy nem létező vállalat, mert nincs bejegyezve a Pénzügyi Központban. Ennek következtében nem áll hazai pénzügyi ellenőrzés alatt, nem fizet be nyereséget, pénzügyi műveletei nem követhetők nyomon, a befolyt pénzekből annyit könyvelnek el, amennyit akarnak.”*³³ Az itt említett gyakorlat ellenére azonban hivatalosan a Pénzügyi Központ kihagyhatatlan volt a vegyesvállalatok működéséből. A PK is megjelent tulajdonosként egyes esetekben, a Centropa nevű cég nem az egyetlen külföldi érdekeltsége volt, de talán a legjelentősebb. Az MKB tulajdonát képező bécsi Centropa a nyolcvanas évek végéig egészen biztosan működött, eleinte főleg tranzit- és reexportügyleteket folytatott, később azonban fontos szerepe lett az embargós csatornák biztosításában is. Hatalmas forgalmat bonyolított, amely az évek során jelentős emelkedést mutatott: az 1968-ban 24 millió, 1969-ben 18 millió osztrák schillinges forgalomhoz képest³⁴ 1973-ban már 112 millió schillinget tett ki a forgalom, amelynek tiszta nyeresége ötmillió osztrák schilling volt.³⁵ A Centropa nevű, svájci bejegyzésű magyar holdingvállalat több nyugati vegyesvállalat alapításában is megjelent tulajdonosként, például a Transelektróval közösen alapították az osztrák székhellyel működő Intradexet 1974-ben,³⁶ amelynek forgótőke-szükségletét a CW Bank biztosította.³⁷

1972 után már nem volt szükség egyedi és különleges engedélyre a vegyesvállalatok létrehozásához, így a legtöbb külkereskedelmi joggal rendelkező cég hozzá is kezdett külföldi képviseletek alapításához. 1974. december 31-én összesen 71 magyar érdekeltség működött Nyugaton,³⁸ míg a nyolcvanas évek közepére ez a szám 200 körülire emelkedett.³⁹ Azok a vegyesvállalatok, amelyek magyarországi székhellyel kívántak működni, csak 1977-től kaptak létjogosultságot, az 1972-es jogszabály csak szerződéses formában engedélyezte ezek alapítását, vagyis a külföldi fél ekkor még nem szerezhette tulajdonjogot Magyarországon. 1977-et követően azonban megindult a hazánkban működő cégek alapítása is, a nyolcvanas évek közepén nagyjából 80 magyarországi központtal működő vegyesvállalatot tartottak nyilván.⁴⁰ A Magyarországon bejegyzett vegyesvállalatok is kiemelt szerepet játszottak a technológiai transzfer és a vállalatalapítások területén, emellett pedig működő tőkét hoztak be az országba a kapitalista államokból.

Az első fecskék

Az egyik legjelentősebb Magyarországon működő vegyesvállalat a Sicontact nevű koordinációs iroda volt, amelyet még 1977 előtt alapítottak. A Siemens Számítóközpont és Koordinációs Iroda, vagyis a Sicontact a Magyar Külkereskedelmi Bank és a Siemens AG cég közreműködésével jött létre, és kiemelt fontosságú volt a COCOM-listán szereplő termékek beszerzésében: mind a belügyi, mind a katonai hírszerzés számára szállított be termékeket. Magyar igazgatója 1980-ban Haár Ottó volt,⁴¹ akit 1954-ben szervezett be a Belügyminisztérium hírszerzési osztálya, amikor a NIKEX alkalmazottjaként Jugoszláviába küldték kereskedelmi tárgyalásra.⁴² A későbbi években több kereskedelmi kirendeltségen is dolgozott, miközben felváltva foglalkoztatta őt a BM és az MNVK-2.

Betekintő 2017/4.

A nyolcvanas évek közepén egy Farkas Mihály nevű kereskedő állt a Sicontact élén,⁴³ aki a hatvanas években a párizsi kereskedelmi kirendeltséget vezette. Práczki István MNVK-2-es felderítőtiszt, aki ugyanabban az időben teljesített szolgálatot Párizsban, Farkast a főnökének nevezi könyvében, így feltételezhetjük, hogy Farkas a katonai hírszerzés embere volt.⁴⁴ A Siemens kooperációs irodába kerülése előtt a Transelektro vezérigazgatójaként találkozunk nevével a belügyi jelentésekben.⁴⁵

A Sicontact 8,5 millió forintos alaptőkével jött létre, 44-en dolgoztak az irodának, ebből három nyugatnémet állampolgár volt.⁴⁶ Elsősorban (és hivatalosan) a Siemens és különböző magyar vállalatok közötti kooperációk előkészítésével és kivitelezésével foglalkozott, emellett szervizelést végzett, képzéseket szervezett, tervezésekbe, fejlesztésekbe segített be. A Siemensszel kötött együttműködés tető alá hozása nemcsak azért volt kiemelkedő jelentőségű, mert így lehetett leginkább biztosítani a német cég által kifejlesztett legmodernebb technológia behozatalát (egyszerű kereskedelmi üzletek bonyolítása esetén nagyobb eséllyel a kifutó termékeiket adták volna át a magyaroknak), hanem azért is, mert az állambiztonsági szempontból kényes területeken működő intézmények által használt Siemens számítógépek szervizelését így magyar mérnökök, a gyártó által kiképzett hazai szakemberek végezhették. A Sicontactot ugyan az MKB saját alapítású vállalatai közé sorolja,⁴⁷ azonban hivatalosan mégsem a bank szerepel magyar oldalról tulajdonosként. Feltételezhetően a nyugatnémet fél számára kevésbé lett volna bizalomgerjesztő egy szocialista állami bank mint társtulajdonos, így egy kis részvénytársaságot neveztek ki a kooperáció főszereplőjének, ez volt az Intercooperation Kereskedelemfejlesztési Rt.

A részvénytársaságot a Külkereskedelmi Minisztérium, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, valamint több külkereskedelmi és iparvállalat alapította, elsősorban kooperációk, közös vállalatok létesítésére, licenc- és know-how-szerződések megkötésére.⁴⁸ Az elektronikai cégeken kívül a nehézipari és vegyipari terület is tevékenységi köréhez tartozott. A részvénytársaság alapításától, 1968-tól kezdve aktívan részt vállalt az érzékeny technológiák beszerzésében a keleti blokk számára, illetve felhasználták különböző vegyesvállalatok létrehozásánál azért, hogy az állami jelenlétet tompítsák, és könnyebb legyen a nyugati partnerek bizalmába férkőzni. Mivel a cég hírszerzési és kémelhárítási szempontból kiemelt jelentőséggel bírt, alkalmazottai közé természetesen mindegyik érintett szerv beépítette a saját emberét. Az Intercooperation vezetője hosszú időn keresztül az egykori római kereskedelmi tanácsos, Obláth György volt. Obláth, aki egykor a BM ügynökeként kezdte kereskedelmi karrierjét, majd Olaszországban már a katonai felderítésnek dolgozott, Rómából való visszatérte után – 1973/74 környékén – foglalta el a részvénytársaság vezérigazgatói székét.

A vegyesvállalatok elterjedésével a devizakülföldi magánszemélyek és cégek pénzügyeinek kezelését is meg kellett oldani, erre a feladatra hozta létre az MNB főrészvényesként az első olyan magyarországi telephellyel működő céget, amely többségében kapitalista tulajdonban volt: a Central European International Bank Co.-t (Közép-európai Nemzetközi Bank Rt.), közismert nevén a CIB Bankot. A kétszintű bankrendszer csíráját jelentő pénzügyintézetben 34%-os tulajdoni részt birtokolt a magyar jegybank, a fennmaradó tulajdoni hányad felett pedig hat különböző (olasz, japán, német, osztrák, francia) pénzügyintézet osztozkodott 11-11%-os arányban.⁴⁹ A CIB létrehozása mentesítette a magyar piacon működő külföldi cégeket a szigorú és kedvezőtlen devizajogszabályok alól, ugyanis a CIB offshore jelleggel működött, vagyis a hazai devizaforgalommal kapcsolatos rendelkezések nem vonatkoztak rá.⁵⁰ A CIB egyedülálló volt abban a tekintetben, hogy a KGST egyetlen többségi tőkés tulajdonban lévő offshore bankjaként létezett egészen a nyolcvanas évek végéig a keleti blokkban.⁵¹

Az 1970-es években tehát kiépült egy olyan magyar érdekeltségű vegyesvállalati hálózat Nyugaton, amely egyre inkább kiszorította a pártvállalatokat a Kelet–Nyugat közötti kereskedelem közvetítésével foglalkozó cégek „piacáról”. Megjelenésükkel rendkívüli lehetőségekhez jutottak ezen vállalatok vezetői és a mögöttük álló – politikai, titkosszolgálati – körök, hiszen a kapitalista világban működő cégek számára adott volt a vállalkozói szabadság, így ezek a vegyesvállalatok sorra alapíthatták saját vállalkozásaikat szerte a világban, anélkül hogy be kellett volna jelenteniük tevékenységüket a magyarországi felügyeleti szerveknél. A nyereséges üzletek kiszervezésével, a keletkező profit kint tartásával komoly károkat okoztak a magyar gazdaságnak.⁵² Ráadásul az ezen rendszer működésében szerepet vállaló „üzletemberek” (kvázi tulajdonosként) a kapitalista üzleti világot átlátó és értő vállalkozókká értek a rendszerváltás idejére, behozhatatlan előnyt élvezve ezáltal a társadalom más tagjaival szemben. Erkölcstelen módon szerzett előnyüket (hiszen visszaéltek privilégiumukkal, és elzárták ezen lehetőségeket mások elől) növelte a leányvállalatokhoz kiszervezett üzletekből származó profit, amely nem került vissza a népgazdaság vérkeringésébe, hanem nyugati bankszámlák és cégek nyelték el azokat. Tömpe István, aki a rendszerváltás időszakában a privatizációk menetét kormánybiztosként felügyelte, így nyilatkozott erről: „A társaságalapítás legfőbb hajtóereje kezdetben az adóoptimalizáció volt, mivel a társaságokba bevont külső tőkét az állam masszív adókedvezménnyel jutalmazta. Alighanem több adókedvezmény ment ki, mint ahány dollár jött be. Elég volt a Nyugatra titokban kivitt pénz egy részét visszahozni, elég volt külföldi leányvállalatokat itthon tőkésként bemutatni.”⁵³ A külkereskedelmi lobbival által a hetvenes évek elejétől kiépített szisztéma következményei tehát messze átívelnek a rendszerváltás időszakán is, és joggal vetik fel a kérdést, hogy mennyiben járult mindez hozzá a Kádár-rendszer eladósodásához.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. Munka dossziék

M-41115. „Győri”

3.1.5. Operatív dossziék

O-16586. „Őrsi és társai”

3.2.1. Bt-dossziék

Bt-2331. „Jász Géza”

3.2.3. Mt-dossziék

Mt-8/1. „Nagy István”

3.2.5. O-8-dossziék

O-8-182. Nyugatnémet nagybankok („Tőzsde”)

O-8-475. „Elektron” Elektromos ipar

3.2.4. Kutató dossziék

K-3000. „Sirmann”

2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ)

1984-BRFK-140.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-G-3-p Külkereskedelmi Minisztérium, TÜK iratok (1957–1987)

Hivatkozott irodalom

Betekintő 2017/4.

Benda (szerk.), 1999

Benda László (szerk.): *Fekete bárány? Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásáról Benda Lászlónak.* Budapest, Print City Kiadó és Nyomda Kft.

Borvendég, 2017

Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Borvendég, kézirat

Borvendég Zsuzsanna: *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és pénzkivonások a népgazdaságból a Kádár-rendszer idején.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, megjelenés alatt.

Botos, 1992

Botos János: *Az Általános Értékforgalmi Bank Rt. és jogelődei története (1922–1992).* Budapest, Általános Értékforgalmi Bank Rt.

Bottoni, 2015

Bottoni, Stefano: „Kölcsönösen előnyös Üzlet”. Magyar–olasz gazdasági pártkapcsolatok a hidegháború korszakában. In Kiss Réka – Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 71–144.

Cseszka, 2008

Cseszka Éva: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978 között. In *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben.* Szerkesztette: Schlett András. Budapest, Tarsoly Kiadó. 91–108.

Germuska, 2011

Germuska Pál: „...nem tudtunk egyensúlyba kerülni”. Külkereskedelmi árkiegyenlítés – költségvetésen kívül és belül. In *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Szerkesztette: Baráth Magdolna – Bánkuti Gábor – Rainer M. János. Budapest, L’Harmattan Kiadó. 383–394.

Germuska, 2014

Germuska Pál: Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas*, 4. sz. 125–144.

Honvári, 2006

Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, Aula Kiadó.

Kálniczkyné Katz, 2011

Kálniczkyné Katz Veronika: A bankrendszer átalakításának kezdetei. A Magyar Külkereskedelmi Bank üzletpolitikai elgondolásai a VI. ötéves terv időszakára. *Levéltári Közlemények*, 1. sz. 273–284.

Kövér, [2001]

Betekintő 2017/4.

Kövér György: Fejezetek a Magyar Külkereskedelmi Bank 50 éves történetéből. In *MKB Krónika*. Szerkesztette: Grenitzer Róbert – Rubovszky Éva. Budapest, Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.

Nyári, 1997

Nyári Gál: *A Pénzügyi Központ története 1941-től napjainkig*. Budapest, Pénzügyi Központ Bank Rt.

Pogány, 2006

Pogány Ágnes: Co-operation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Szerkesztette: Gertude Enderle-Burcel – Piotr Franaszek – Dieter Stiefel – Alice Teichova. Krakko, Jagiellonian University Press. 142–162.

Práczi, 2014

Práczi István: *Kémjászmák. Egy magyar hírszerző emlékiratai*. Budapest, Kárpátia Stúdió.

Romsics, 1999

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

Szilágyi, 2015

Szilágyi Gábor: Az MDP és az MSZMP a „guruló dollárok” rendszerében. In *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei*. Szerkesztette: Kiss Réka – Soós Viktor Attila. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 7–70.

Szilágyi, 2016

Szilágyi Gábor: „Guruló rubelek” – *A kommunista pártfinanszírozás titkos útjai a hidegháborúban*. Doktori disszertáció, ELTE BTK. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34196/dissz_szilagyi_gabor_tortenelemtu_d.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 2017. november 26.

Tímár, 1989

Tímár Máttyás: *Szürke pénzügyek*. Budapest, Magvető Kiadó.

Tömpe, 2015

Tömpe István: *Az elitek árulása*. Budapest, Noran Libro.

Vajna, 1987

Vajna Gábor: *Magyar–osztrák vegyesvállalatok működésének értékelése*. Budapest, doktori értekezés.

¹ A korszakra vonatkozó külkereskedelmi hiányról lásd Germuska, 2014; a korábbi időszakról és a külkereskedelmi árkiegyenlítésről lásd Germuska, 2011.

² Erről lásd részletesen Honvári, 2006: 273.

³ A kommunista pártok finanszírozásáról lásd Szilágyi, 2015; 2016.

⁴ Borvendég, 2017: 40–45.

⁵ A katonai felderítés belső ellenőrzését a hetvenes évek végéig a Belügyminisztérium III/II. (Kémelhárítás) Csoportfőnökség végezte, az általuk keletkeztetett nyomozati anyagok szolgálnak elsődleges forrásként az

MNVK-2. gazdasági ügyeire vonatkozóan. Bár az iratok egyoldalúak, kellő forráskritikával és más irattípusok felhasználásával, képet alkothatunk a szóban forgó visszaélések mibenlétéről.

⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16586/1. 118. Jelentés, 1974. március 20.

⁷ Szilágyi, 2015: 55.

⁸ Például lásd Tímár, 1989: 68.; Romsics, 1999: 424.; Cseszka, 2008: 93.

⁹ Tímár, 1989: 63.

¹⁰ Borvendég, kézirat.

¹¹ Az olasz testvérpárttal való kapcsolatokról és annak támogatásáról lásd részletesen Bottoni, 2015.

¹² ÁBTL 3.2.3. Mt-8/1. 45. 62/8 D. sz. utasítás. „Nagy István” ügye, 1962. május 7.

¹³ MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 3. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

¹⁴ MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 30. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

¹⁵ Vajna, 1987: 2.

¹⁶ MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 30. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

¹⁷ MNL OL XIX-G-3-p 15. d. 2-006/4/1971. 29. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1970. évi tevékenységéről, 1971. március 31.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Magyarország szerepéről az embargó kijátszásában lásd Borvendég, 2017: 73–110.

²⁰ MNL OL XIX-G-3-p 15. d. 2-006/4/1971. 28. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1970. évi tevékenységéről, 1971. március 31.

²¹ Uo. 30.

²² 1970. évi 19. számú törvényerejű rendelet 31. §.

²³ MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 3. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

²⁴ A hatvanas évek első felétől a nyugati cégekkel való együttműködés még elsősorban kooperációs szerződések keretében valósult meg. Mindez a vegyesvállalatok elterjedésének előzményeként tekinthető, és jelentőségük leginkább abban ragadható meg, hogy a szabadalmak és know-how-k átvételével emelték a hazai termelés színvonalát, növelték a hatékonyságot.

²⁵ Pogány, 2009: 149.

²⁶ Uo. 151.

²⁷ Lásd bővebben: Borvendég, 2017.

²⁸ Kövér, [2001]: 20.

²⁹ ÁBTL 3.2.5. O-8-182. 34. Az NSZK elleni gazdasági hírszerzés bankvonalának 1968–1972 közötti időszakra szóló munkaterve, 1967. december 27.

³⁰ Kálniczkyne Katz, 2011: 275.

³¹ Nyári, 1997: 72–73, 81–82.

³² Botos, 1992: 47.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-16586/2. 84. Jelentés, 1974. július 23. Az ügyben a kémelhárítás nyomozást folytatott, amelynek során bebizonyosodott, hogy az említett cégek valóban nem voltak hazai hatóságnál bejegyezve. Erről lásd Borvendég, kézirat.

³⁴ MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 32. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

³⁵ MNL OL XIX-G-3-p 63. d. 2-006/7/1975. 34. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1974. évi tevékenységéről, 1975. április 11.

³⁶ Vajna, 1987: 101.

³⁷ MNL OL XIX-G-3-p 63. d. 2-006/7/1975. 14. sz. melléklet, 2. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1974. évi tevékenységéről, 1975. április 11.

³⁸ MNL OL XIX-G-3-p 63. d. 2-006/7/1975. 20. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1974. évi tevékenységéről, 1975. április 11.

³⁹ Vajna, 1987: 3.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ ÁBTL 3.2.5. O-8-475. 13. Jelentés a Siemens AG ügyében, 1980. február 28.

⁴² ÁBTL 3.2.1. Bt-2331. 36. Beszervezési javaslat, 1954. július 9.

⁴³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1984-BRFK-140. 1984. október 2.

⁴⁴ Práczi, 2014: 173.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M-41115/6. 10. Jelentés, 1980. március 24.

⁴⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-475. 14. Jelentés a Siemens AG ügyében, 1980. február 28.

⁴⁷ Kövér, [2001]: 29.

⁴⁸ ÁBTL 3.2.4. K-3000. 180. Feljegyzés, 1979. január 22.

⁴⁹ A tulajdonosként szereplő bankok: Creditanstalt – Bécs, Bayerische Vereinsbank – München, Banca Commerciale Italiana – Milánó, Société Générale – Párizs, Long-Term Credit Bank – Tokió, Taiyo-Kobe Bank – Tokió. Lásd Benda (szerk.), 1999: 280.

⁵⁰ Kálniczky Kát, 2011: 274.

⁵¹ Vajna, 1987: 124.

⁵² A Mineralkontor bécsi céghez kiszervezett olajtranzitüzletek következményeként például akkora vagyon tűnt el, amelynek az állambiztonság által felderített kis töredéke is az 1989-es költségvetési hiány nagyjából 20%-át tette ki. Lásd Borvendég, 2017: 158–160.

⁵³ Tömpe, 2015: 333.

Orbán-Schwarzkopf Balázs

Fegyver és drog a 80-as években

Szemelvények a fegyver- és kábítószerkereskedelem, valamint a terrorizmus kutatható állambiztonsági irataiból

Nehéz a dolga a Marylandi Egyetem kutatóinak, amikor megpróbálják egy adatbázisban (GTD) összegyűjteni az elmúlt közel ötven év terrorcselekményeit.¹ Az egyre bővülő adatbázis elég jó lehetőséget ad arra vonatkozóan, hogy összevessük az 1970 és 1989 közötti húsz év, vagyis a kelet-európai rendszerváltások kezdetéig elkövetett európai terrorcselekmények trendjeit. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a részletek elemzésébe, egy feltűnő aránytalanságra hívnám fel a figyelmet. Míg Nyugat-Európában ezen időszak alatt több mint 9500 terrorcselekményt követtek el, addig Kelet-Európában ez a szám a 70-et sem érte el.

Érdekességképpen említsem, hogy a Magyarországon történt támadások közül egy szerepel az adatbázisban, az 1989. február 17-én este 18 után az Astoria és a Deák Ferenc tér között közlekedő metrószerelvényben csőbombával elkövetett robbantás, amely nem követelt sem halálos áldozatokat, sem személyi sérüléseket. Hozzá kell tennem, ismerünk más, a nyolcvanas években Magyarországon csőbombával elkövetett akciót is: 1984. február 27-én este 10 óra körül a Budapesti Közlekedési Vállalat Hajózási Üzemegysége kezelésében lévő, a csepeli Hollandi út 161. szám közelében található hajókikötő váróhelyisége robbant fel – egy házilag elkészített bomba segítségével. A “Csöves” fedőnéven indított bizalmas nyomozás rövid idő alatt felderítette az elkövetőket.²

Terrorelhárítás? vagy Terrorelhárítás!

Visszatérve a Globális Terrorizmus Adatbázisához, nyugat-európai vonatkozásában megállapítható, hogy 1970 elejétől 2016 végéig 16 000-nél is több terrorakciót rögzítettek, ebből megközelítőleg 3900 támadás követelt halálos áldozatokat. Az akciók főbb célpontjai a teljesség igénye nélkül: állami tisztviselők, rendőrök, katonák, bírók, diplomaták, üzletemberek, újságírók, civilek, civil szervezetek. A nyugat-európai trendek elég egyértelműek. 1970-ben nem egészen 50 támadást regisztráltak, 1977-ben már 770-nél is többet. A terrorcselekmény fogalma a magyar jogrendszerben az 1978. évi IV. törvényben, a Büntető Törvénykönyvben jelent meg először. Nem sokkal ezt követően a magyar állambiztonság “C-79” fedőnéven megnyitotta a Carlos hangzatos és találó “Világforradalom karja” nevű terrorszervezetére vonatkozó csoportdossziét.³ Majd 1979 második felében az állambiztonságért felelős belügyminiszter-helyettes nyugati sajtóhírekből azzal szembesült, hogy akik ellen harcol, azokat részben Magyarországon, magyar katonai laktanyákban képezték ki, hiszen Carlos a 70-es években a már említett adatbázis szerint sokszor palesztinokkal közösen hajtotta végre akcióit. De mi lehetett ennek a furcsa kettősségnek az oka? Miért kellett Magyarországnak harcolnia az ellen, amit támogatott? Megint a GTD-re hivatkozva, a terrorfenyegetettségünk látszólag ezt nem indokolta. A válasz külső és belső okokban egyaránt kereshető.

A Nyugat-Európában gyorsan növekvő terroresemények számai jelentős mértékben a Közel-Keleten keresztül Kelet-Európába vezettek. Az Amerikai Egyesült Államok és a nyugati kormányok ezt felismerve keresték a kapcsolatot az akkori szocialista országokkal. Ez a tény önmagában fokozta a terrorfenyegetettséget, különösen, amikor az együttműködés erősebbé vált a 80-as évek végére. Az 1970-es évek végén inkább a látszatjellel dominálhatott, annak bizonyítása, hogy mi is elkötelezett hívei vagyunk a terror elleni harcnak, és hajlandóak is vagyunk tenni ellene. Ennek a békülési folyamatnak voltak látványos momentumai is, például

az USA részéről a koronázási jelképek visszaszolgáltatása 1978 elején.

Fontos megjegyezni, hogy terroristák magyarországi kiképzésére számtalan adatot találunk. A Hamvas Intézet az úgynevezett játszmas ügyek felgöngyölítésére irányuló, jelenleg is tartó kutatása során információk kerültek a felszínre, amelyben nyugati titkosszolgálatok magyarországi kapcsolataiknak olyan kéréseket tolmácsoltak, mint például: *“adjon jelentést a Csopakon és Nyíregyházán terroristák részére létesített kiképző táborról”*, vagy *“Hírigényként annak megállapítását határozták meg, hogy a Balaton melletti honvédségi vadászházban volt-e április 10-én terrorista találkozó”*.⁴⁵ A több jelentésben is szereplő Balaton melletti terrorista gócpont kapcsán megjegyezhetjük, hogy 1987-ben Abu Iyad, aki “Muzulmán Testvér”-ből lett a Palesztin Felszabadítási Szervezet Elhárító és Hírszerző Szolgálat vezetője, budapesti tárgyalásai során nem felejtette el megemlíteni, Abu Nidal mennyire kedvelte a Balatont.⁶ Miután a 70-es évek végén elindult a magyar terrorelhárítás, az 1980-as évek közepén Nyugaton még nem igazán látták ennek az eredményességét. A már említett játszmas ügyek egyikében, az amerikaiak rejtett konténerben elhelyezett hírigényükben azt kérték magyarországi hálózatuktól, járja körbe *“miben áll a magyar »antiterrorista« tevékenység”*.⁷

Ha belső okokat keresnénk, a téma iránt érdeklődő olvasók talán rögtön az 1975. szeptember 30-án Budapestről Libanon fővárosába, Bejrútba tartó, a Földközi-tenger felett rejtélyes módon, feltehetően rejtélyes szállítmánnyal és utasokkal eltűnt MALÉV 240-es járatára gondolnak. Azonban lehet ennél kézzelfoghatóbb, időrendben a Büntető Törvénykönyv életbe lépéséhez közelebb eső, a magyar lakosságot szinte sokkoló eseményre is asszociálni. 1977. március 4-én súlyos támadás érte az Országos Takarékpénztár egyik budapesti fiókját. A déli órákban az ebédszünethez készülődő banktisztviselőket egy fegyveres lepte meg.

A támadó a két ötven év körüli női alkalmazottat a mosdóba terelte, letérdeltette, majd tarkólövésekkel kivégezte. Kifelé menet beugrott a pult mögé, megmarkolta az ott található 113 600 forintot, ami akkoriban nagy összegnek számított, de a bankban ennél több pénz volt, és sietve kerekelt oldott. Kifelé menet az ajtóban találkozott egy, az ebédszünet végére várakozó ügyféllel, akit nem bántott, majd egy kék 1200-as Ladával nagy sebességgel elhajtott.⁸ A gyanú eleinte szovjet, illetve magyar katonatisztekre terelődött, mivel az egyik áldozat több katonatiszttel tartott fent közelebbi kapcsolatot, de ez nem vezetett eredményre, ezért más irányba is kutakodni próbáltak, így bevonták a felderítésbe az állambiztonsági szerveket.⁹ A Hungária körúti, az egész országot megbolygató véres leszámolás inkább figyelmeztető akciónak tűnik, mint szerelemföltésből elkövetett gyilkosságnak vagy szimpla bankrablásnak. De miből is gondolom ezt? 1. Az elkövetőkről adott személyleírás és fantomképek.¹⁰ 2. Az állambiztonság bevonása a felderítő munkába. 3. A dél-európai szál boncolgatása. 4. A hidegvérű mézárulás. 5. A gyilkosság félelemkeltő, elrettentő volta. 6. Az elkövetők, bár megtehették volna, nem a teljes összeget vitték magukkal. 7. A terrorcselekmény mint bűncselekmény életbe léptetése az új Büntető Törvénykönyvben. 8. Nem sokkal később elkezdődött a terroristák állambiztonsági felderítése. Mindezek alapján tehát az eddigi teóriákat kiegészíthetjük az illetményével elégedetlen terrorista motívumával is.

Az, hogy korábban Magyarországon nem csak üdültetési céllal fordultak meg terroristák, kétes hírű drog- és egyben fegyverkereskedők, eddig is közismert volt. Példaként rögtön Monzer al-Kassart említhetjük, aki szír állampolgárként több terrorszervezettel, így a teljesség igénye nélkül a palesztin Abu Nidal Szervezettel, az Ahmed Dzsibril vezette Népi Front Palesztina Felszabadításáért – Főparancsnoksággal (PFLP-GC), a kolumbiai FARC-val állt összeköttetésben. Ezen szervezetekkel Magyarország is kitűnő kapcsolatokat ápolt. Al-Kassar a 80-as években elsősorban Lengyelország illegális fegyverüzleteiben segédkezett, ahol Abu

Nidalnak is fontos gazdasági érdekeltségei voltak.¹¹ Valószínűleg nem véletlen, hogy miután a fényűző életmódja és lakhelye miatt a nyugati sajtó által “Marbella Hercegeének” hívott al-Kassarnak illegális drog- és fegyverügyletek miatt menekülni kellett a sokadik lakhelyéül szolgáló Spanyolországból, Magyarországon próbálta megvetni a lábát. Erre egy magyar kozmetikai céggel kötött kis értékű kereskedelmi ügylet adott legális alapot. Az 1989-es jelentés így fogalmaz: *“Kassart Nyugat-Európában a rendőri szervek körözik, ezért tartózkodási helyét Spanyolországból az MNK-ba tette át. Magyarországi bázisának kialakítása céljából Budapesten önálló lakást bérelt. Kassar szoros – üzleti és ideológiai – kapcsolatban áll több közel-keleti terrorszervezet vezetőjével.”*¹² A magyar szervek az Amerikai Egyesült Államokhoz fordultak részletesebb információk beszerzése céljából, de eddig nincs jele annak, hogy kiutasították volna a rendszerváltásig hátralévő rövid időben.

1987. október 19-én Varga Győző Péter, egy gyermeke tanulmányi előmenetelét féltő budapesti lakos panaszos levelet írt a belügyminiszternek, néhány nappal korábban pedig a honvédelmi miniszternek. Beadványának lényege, hogy a győri Béri Balogh Ádám katonai középiskolában tanuló fia osztályfőnöknője családlátogatás során olyan kérdéseket feszegetett, amelyek nem függték össze a gyermek iskolai tevékenységével, de Vargát érzékenyen érinthették, ugyanis korábban tiltott határátlépés előkészítése, valamint folytatólagosan elkövetett izgatás és egyéb köztörvényes bűncselekmények miatt szabadságvesztésre ítélték.¹³ Először a kollégium igazgatóját kereste fel panaszával, de ott, úgy tűnik, nem vették eléggé komolyan, mert a felettes szervekhez fordult. Levelében utalt arra, hogy az iskola részéről az igazgató mellett Nagy Jenő rendőr százados, a Győr-Sopron megyei Hadkiegészítő és Területvédelmi Parancsnokság elhárító tisztje (Belügyminisztérium III/IV. Főcsoportfőnökség) foglalkozott ügyükkel, aki elmondta, problémájuk milyen parányi ahhoz képest, mint amit az arab terroristák okoznak Magyarországnak. Varga attól tartott, hogy az osztályfőnök és Nagy is provokálja őt, és összességében arra gondolt, gyermekét el akarják távolítani az iskolából. De mit mondott az arab terroristákkal kapcsolatban Nagy Vargának?

*“Hiába tudjuk, hogy kémek és terroristák működnek nálunk – folytatta Nagy százados – hiába ismerjük hálózataikat, hiába buknak le általunk, hazaengedik őket. Az arab terroristák államközi szerződés alapján tartózkodnak hazánkban, itt készülhetnek fel terrorcselekményeikre, innen indulhatnak bevetésekre és ide is térhetnek vissza. Magyarországon vannak kiképző bázisaik is. Legutóbb például – folytatta Nagy százados – a Ferihegyi Repülőtér mellett tartottak lökiképzést arab terroristák, de az is előfordult, hogy az egyik arab terrorista csoportot követte a magyar elhárítás, melynek során az arabok rálöttek a magyarokra. Az arab terroristák főnöke tiltakozott a magyar terroristaellenes csoport vezetőjénél, hogy nem ebben állapodtak meg kormányaink, s ha ez újra előfordul jelenteni fogja kormányának, aminek súlyos következményei lesznek, mert az arab bankok nem adnak több pénzt. Ugyanakkor – folytatta Nagy százados – fegyverekkel is ellátjuk őket, melyek között magyar gyártmányúak is vannak.”*¹⁴

Nos, igaza volt-e Nagynak? A válasz a következő jelentésből kiderül: *“Nagy rendőr százados 1986 októberében részt vett azon a szakmai továbbképzésen, amelynek témája a nemzetközi terrorizmus volt. A videó szalagra rögzített előadás tartalmazza azokat az alapinformációkat, melyek Varga október 14-én a honvédelmi miniszternek, október 19-én a belügyminiszter elvtársnak megküldött beadványban szerepelnek.”*¹⁵ Mindezek alapján a vizsgálatot lefolytatók javasolták Nagy Jenő rendőr százados felelősségre vonását államtitoksértés miatt. Nagy Jenő 1989. április 20-án Szilágyi Antal őrnagy, a Győri Katonai Kollégium igazgatója, dr. Takács István rendőr alezredes, a Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság Vizsgálati Osztály vezetője és a velük utazó két másik polgári személy társaságában a lengyelországi

Krakkótól északra egy közlekedési balesetben életét veszítette. A balesetet az eddig előkerült dokumentumok szerint nem a Szilágyi által vezetett Wartburg, hanem a velük szemben szabálytalanul érkező Mercedes típusú gépjármű vezetője okozta.¹⁶

Nagy fecsegése után egyértelműen állíthatjuk, a 80-as évek magyar terrorelhárításának egyik fontos feladata a nemzetközi szerződés okán Magyarországon legálisan tartózkodó terroristák inkognitójának védelme volt, vagyis az, hogy a hazai és külföldi közvélemény ne hogy tudomást szerezzen itt-tartózkodásukról, ezzel megelőzve a várható nemzetközi botrányokat és szankciókat.

A Nagy által felhozottakra nemcsak arabok, hanem a velük közös kiképzésen részt vevő más terrorszervezetek vonatkozásában konkrét gyakorlati példákat lehet sorolni. A 2000-es évek elején a sokadik Carlos-ügy kapcsán, a francia hatóságok által meghallgatott baloldali francia Alain Frilet elmondta, hogy a jobboldali nacionalista Ír Köztársasági Hadsereg tagjaként 1982-ben magyar laktanyában magyar katonák tömték tele az autóját fegyverekkel, és kísérték a jugoszláv határig.¹⁷ A Japán Vörös Hadsereg tagjaival írásbeli nyilatkozatban vállaltattak garanciát, Magyarországon nem fognak akciót végrehajtani.¹⁸

1987. november 29-én felrobbantották a dél-koreai légitársaság Bagdadból Szöulba tartó járatát. A merénylettel megvádolt észak-koreai elkövetőkről kiderült, hogy nem sokkal korábban, november 13-a és 18-a között, Budapesten tartózkodtak. Egyébként Moszkva felől érkeztek. Magyarországon hamisított japán úti okmányokat kaptak. Úgy tűnik, öt éjszakán át észak-koreai diplomaták vendégszeretettel élvezhették, de Nagy Jenő mondatait tovább gondolva, akár Ferihegy közelében gyakorolhatták a bomba repülőgépen történő megfelelő elhelyezésének rejtjelmeit. A Palesztin Felszabadítási Szervezet phenjani irodájának vezetője szerint az európai szocialista országokban sokkal jobb környezetben, modernebb technikai feltételek mellett készülhettek akcióikra, mint a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. Igaz, tette hozzá, néhányuknak konspirált formában, jordániai és tunéziai fedéssel, sikerült még ennél is jobb nyugati, főleg angliai kiképzést kapnia. Viszont ez utóbbi annyiban körülményesebb volt, hogy a felkészítésben részt vett személyeknek egy ideig szolgálatot kellett teljesíteniük az említett küldő országok fegyveres szervezeteiben, így csak később válhattak aktív palesztin harcosok.¹⁹ Visszatérve az észak-koreai merényletekre, Budapestről az útjukat, rövid bécsi kitérő után, Belgrádban folytatták, ahol megkapták a támadáshoz szükséges bombát.²⁰

Talán az eddigi kutatásokból is kiderült, hogy általában véve a kábítószer-kereskedelem és a terrorizmus mögött államok állnak, nagyhatalmak, amelyek különböző közvetítő országok segítségével, valamint a részben az általuk is üzemeltetett szervezett bűnözői és terrorhálózattal burkolt formában támadják riválisaikat. A drog azért is különösen jó a támadásra, mert leegyszerűsítve tulajdonképpen az ellenség finanszírozza az ellene folyó harcot, miközben járulékként a bűnözés terjedése gyengíti az adott kormány erejét és stabilitását. Arról, hogy Irán vagy a Szovjetunió milyen formában egyezett meg például a Pakisztánon és Afganisztánon át húzódó úgynevezett "Aranyfélhold" területéről származó heroin szállítási lehetőségeiről, nagyjából sejthető, ahogy a Libanon keleti, Szíriával határos részén található Bekaa-völgyben előállított hasis és heroin vonatkozásában is. Itt kell megjegyezni, valószínűleg a Hezbollah ennek köszönhette létrejöttét. Az iráni Iszlám Gárda kétezer tagjából verbuválódott csapat a kábítószer begyűjtésével foglalatosskódó iráni reguláris erőket válthatta névlegesen, amolyan fedőszervként 1984 környékén, miután Nyugaton egyre nyilvánvalóbbá vált Irán ottani tevékenysége.

Állami drogügyletek

A droggereskedelemben fontos, Magyarországot több irányból is átszelő “Balkáni útvonal” esetében a kérdés inkább az volt, hogy a 80-as években az útvonal által érintett szocialista országok tudtak-e a nagy haszonnal kecsegtető illegális szállításokról? Úgy tűnik, nemcsak tudtak, hanem maguk is aktívan bekapcsolódtak a rendszerbe. Bulgária fontos központja volt a szocialista országok és a közel-keleti országok közötti fegyver- és drogügyleteknek.²¹ A bolgár állami droggereskedelem 1984-re komoly problémát jelentett az USA és Bulgária közötti kapcsolatokban.²² Az ország geopolitikai helyzete, a sötét állami tevékenység és a gazdasági problémák miatt többször kísérelték meg eltávolítani a hatalomból az éppen regnáló kommunista vezetőt, Todor Zsivkovot. 1986. július 28-án Várna központjától körülbelül tíz kilométernyire lévő Druzba (ma Szent Konstantin és Elena) kormányzati telepen, közvetlenül Zsivkov nyári rezidenciája mellett a homokban 5 kilogrammos bombát találtak. A Slavia típusú karórára kötött időzítőt délelőtt 10 órára állították. A szerkezetet a fürdőmesterek fedezték fel.²³

Jugoszlávia a terrorista szervezetek egyik jelentős bázisa volt, például itt működött az Abu Nidal Szervezet regionális központja. Az is előfordult, hogy Abu Nidal nevében a jugoszláv *Borba* című lap munkatársa járt el a magyar hatóságoknál.²⁴ De említhetjük Saker Selim Daud esetét. Saker Daud mint palesztin menekült Irakból, az Abu Nidal Szervezet tagjaként kalandos úton érkezett Magyarországra társával, aki a felesége, unokatestvére vagy akárki más is lehetett. A felfegyverzett férfi, az ANO kérésére, az iraki magyar nagykövetség közvetítésével szabadon távozhatott az országból – Jugoszlávia felé. Érdekes, hogy a bagdadi magyar nagykövetség “Czakó” fedőnevű munkatársa később Damaszkuszba került, ahová 1981-ben az Abu Nidal Szervezet is áttette székhelyét. Szíriában “Czakó” tartotta a kapcsolatot terrorszervezetekkel.

Visszatérve Jugoszláviára, röviddel a magyarországi rendszerváltást követően kirobbant délszláv fegyveres konfliktusban a szerbek háborús költségeik fedezésére Európa legnagyobb marihuánatermesztő gazdaságát hozták létre, amit szőlőültetvénynek álcáztak, és ahonnan maguk is bedobták saját termékeiket a drogútvonalba. Mi több, megvámolták a területükön áthaladó, leginkább heroinban utazó török drogfutár kamionokat, amikről tehát kellő információkkal rendelkeztek.²⁵

Aki azt gondolná, Magyarország kimaradt a kábítószeres bizniszből, az téved. 1980 novemberében a Német Szövetségi Köztársaság rendőrsége nyomozást kezdeményezett a ma is létező Labatec Pharma SA genfi székhelyű svájci gyógyszergyárral szemben. A nyomozás kiinduló oka az volt, hogy az Amerikai Egyesült Államokba nyugatnémet Captagon tablettákat tartalmazó szállítmány érkezett Mexikóból. Ami az ügylettel kapcsolatban az igazi problémát jelentette, a több tonnányi jelentős mennyiség, annak illegális úton történő behozatala, nevezhetjük csempészésnek is, valamint az áru hamisított volta, ugyanis az nem Captagon, hanem Pemolint tartalmazott. A divatos szóval dizájner drognak is tekinthető Captagon az utóbbi időben az Iszlám Állam katonáinak kedvelt harc fokozó eszközeként került újból reflektorfénybe. A fáradékonyság és koncentrációzavar ellen hatásos hangulatjavító viszonylag könnyen előállítható ipari mennyiségben, de nemcsak emiatt válhatott népszerű terméké, hanem mert hatóanyagai segítségével az egyéb amfetaminszármazékok mellékhatásaként jelentkező fejfájást és látászavart is kiküszöböli.

A Közel-Keleten népszerű szerrel a természetesen a már említett, megalakulása óta kábítószerügyletekben igen aktív Hezbollah is előszeretettel kereskedik. Például a Bekaa-völgyben és Szíriában előállított Captagonból bőven jut Szaúd-Arábiába és más Arab-öböl menti államokba

is.²⁶ A Captagont 1981-ben az Amerikai Egyesült Államok kábítószernek minősítette.²⁷ A Pemolin kevésbé ismert készítmény, szintén figyelemzavaros betegségek, például a hiperaktivitás kezelésében használt gyógyszer; leginkább azután alkalmazták, ha a más gyógyszerek, például az amfetaminszármazékokkal végzett kezelés nem érte el a kívánt eredményt. Mivel súlyos mellékhatásai voltak, elsősorban a májat károsította, ezért nem lett annyira közkedvelt szer az orvosok körében. A Pemolin szintén szerepel a drogok listáján, viszont a Captagonnál sokkal olcsóbb volt, máskülönben miért hamisították volna.²⁸

Visszatérve az 1980-as esetre, az ügyben elindult vizsgálatban a nyugatnémet rendőrség egyik nyomozója rejtélyes körülmények között meghalt, valószínűleg gyilkosság áldozata lett. A szálak a már említett Labatechez vezettek. Kiderült, a vállalat 1979-ben és 1980-ban legálisan 11 tonna Pemolint vásárolt, amiből közel 1 tonnát saját készítményeiben szabályos módon felhasznált. A maradék tablettákba két "C" jelzést ütött, amely a Captagon márkajelzése volt ebben az időben. A csomagolás "captagonitását" a megrendelő török vállalat, a Dilmen végezte. A szerből a német és az amerikai piacokra egyaránt jutott, közel 10 tonna, ami mostanság is igen nagy fogásnak számítana. A Dilmen a balkáni drogút vonal egyik végpontjánál, Hamburgban adott túl rajtuk. Az amerikai lebukás után a pirulákkal kereskedő német céget 1980-as értéken mintegy 2 millió nyugatnémet márka (DM) kár érte. De mi köze van ennek Magyarországhoz? A 1957-ben Svájcban alapított, mintegy 20 főt foglalkoztató, laboratóriummal rendelkező és kereskedelmi tevékenységet is folytató Labatech Pharma döntő tulajdoni hányada, mintegy 80%-ban, a magyar Medimpex Külkereskedelmi Vállalat kezében összpontosult. A tabletták hamisításához az utasítást a cég magyar vezetője, Csaplár Gyula adta ki. Nyilván a történetek után Csaplárt haza kellett rendelni, azonban a súlyos eset ellenére a Medimpex tovább kívánta őt foglalkoztatni, ami azt feltételezi, hogy ebben az ügyben nem saját szakállára cselekedett. Állambiztonsági vonatkozásban mindössze vagyongyarapodásának mértéke szúrt szemet. Úgy vélték, hogy az általa hazahozott Mercedes típusú személygépkocsi, 1-1 lakókocsi és motorcsónak, valamint szórakoztató elektronikai termékek és számítógépek az átlagosnál nagyobb mértékű vagyongyarapodásra utaltak. Sajnos az esettel kapcsolatban egyelőre több dokumentum nem került elő. Annyit talán érdemes megjegyezni, bár nem biztos, hogy összefüggésben áll az ügygel, de egy Csaplár vezetéknévű közgazdász 1978-ban Szófiában bukkant fel, méghozzá az INTRANSZMAS nevű bolgár–magyar vegyes vállalat szokásos közös egyeztetésén, ahol a magyar felet képviselő delegáció tagja volt.²⁹ Csaplár egyébként az eset után kérte korkedvezményes nyugdíjazását. A Medimpex ügyletének valószínűleg volt egy nem várt mellékhatása, mert az eddig feltárt dokumentumok szerint 1980 végétől az Amerikai Egyesült Államok Kábítószer-ellenes Hivatala (DEA) is próbált kapcsolatot építeni a magyar hatóságokkal, és ajánlott fel segítséget a drog elleni harchoz.³⁰

Alig csendesedtek a magyar közvélemény előtt nem igazán ismert fejlemények, amikor jugoszláv kereskedők 1981-ben Chinoin márkajelzést viselő, kábítószer-tartalmú Dolargan ampullákkal tűntek fel Ausztriában. De nemcsak keletről nyugatra, hanem visszafelé is megpróbáltak drogokkal kereskedni. 1987 márciusában a MAHART "Kecskemét" nevű hajójának egyik II. tiszteje keveredett ilyen ügyletbe. Noxyron tablettákat próbált értékesíteni az akkoriban a Szovjetunióhoz, ma Ukrajnához tartozó Réniben. Majd egy másik jelentés is a Richter (korábban Kőbányai Gyógyszerárugyár) által 1957 óta gyártott Noxyront említ egy hivatalos kiküldetésre repülőgéppel Moszkvába utazó magyar házaspárral kapcsolatban.³¹ De az ipari méretű szállítást magyar kamionsofőrök valósították meg. A kamionok pótkerekeiben vagy egyéb más rejtékhelyeken átlagosan 1000 csomag Noxyront csempészték Ungvárig, ahol azeri bűnözők mintegy 50 fős csoportja várta az árut, amit ők terítették aztán tovább szerte a Szovjetunióban.³²

A szállító – Hungarocamion

A kamionokkal kitűnően lehetett csempésztevékenységet folytatni, nemcsak kábítószerrel, hanem a leírások szerint mindenféle termékkel, áruval, sőt emberekkel is. Ez utóbbiak vonatkozásában nemcsak Nyugatra kiszökni próbálókat, hanem például titkosszolgálati ügynököket tudtak mindenféle adminisztráció nélkül átdobni a határon. 1982. január 11-én Spadolini olasz miniszterelnök országa parlamentjében tartott beszédében kiemelte, hogy 1981-ben a nemzetközi terrorizmushoz fűződő kapcsolata miatt 26 külföldi személyt utasítottak ki Olaszországból, köztük líbiai, orosz, bolgár és – egyáltalán nem meglepő módon – magyar állampolgárokat.³³

Ezért amikor a Hungarocamion milánói képviselőjének vezetőjét 1982. január 12-én az olasz rendőrség behívta, és átadtak neki egy levelet, amelyben az ország – öt napon belül történő – elhagyására szólították fel, a magyar állambiztonság rögtön a terrorizmussal kapcsolatos problémákra gondolt. Ebben az esetben azonban nem a terrorizmus volt a közvetlen kiváltó ok. Inkább általában véve a kamionok és azok vezetőinek különleges helyzete. 1983. december 26-i számában a német *Der Spiegel* hetilapban “Az SS-20 tele van nyugati technológiával” címmel cikk jelent meg arról, hogy a szovjet fejlesztésű, közepes hatótávolságú, atomtöltettel is felszerelhető rakétákhoz nélkülözhetetlen, de COCOM-listán szereplő, vagyis a szocialista országok számára nem eladható alkatrészeket, leginkább elektronikai eszközöket illegális úton magyar szállítványozási vállalatok – a Hungarocamion mellett a MAHART – igénybevételével juttatták el a célhelyre.³⁴ Néhány hónappal korábban, 1983 februárjában pedig a *TIR Internationale Nutzfahrzeug* nevű svájci kamionos szaklapban arról írtak, hogy a szocialista országok kamionsofőrjei között sok a titkos feladatokkal megbízott hivatásos tiszt. A lap fel is sorol néhány ilyen típusú munkát: “stratégiaileg fontos berendezések és az úthálózat felderítése, hírvivői és tudósítói feladatok, kémkedés céljára szolgáló speciális technikai eszközök szállítása, csapatmozgások megfigyelése, objektumok fényképezése.”³⁵

A csempészés, a titkos felderítések magyarázatot adnak arra a kérdésre, miért is támadtak annyiszor, látszólag ok nélkül, magyar kamionokra. Szemléltetés céljából egy-egy példa a Közel-Keletről és Nyugat-Európából: “1981. szeptember 15-én éjszaka rálóttek a Hungarocamion egyik kocsijára, amely München környékén parkírozott. A kocsit hat lövés érte, a lövedékek személyi sérülést nem okoztak.”³⁶ “Bagdad külvárosában egy katonai egyenruhát viselő férfi folyó hó 5-én pisztolyából két lövést adott le a Hungarocamion benzinkút előtt várakozó járművére, majd társával együtt, egy személyautóval távozott a helyszínről. A magyar szerelvény vezetője nem sérült meg, az eseményről jelentést tett a kirendeltség vezetőjének” – állt az 1986-os iratban.³⁷ Nyilván figyelmeztető jellegű támadásokról lehetett szó. 1985. február 24-én a *Bild am Sonntag* német napilap “Titkos támadás Jenninger háza ellen” címmel hozott le egy cikket a szocialista országok kamionok felhasználásával végzett titkos bevetéseiről, miután egy bolgár kamion parkolt le Philipp-Hariolf Jenninger német kereszténydemokrata politikus, akkoriban a német szövetségi parlament elnöke háza előtt. A tudósítás egy sor példát hozott fel az ilyen típusú megfigyelésekre. Az 1984. nyár végi nyugat-németországi “Spearpoint” NATO-hadgyakorlat helyszínének közvetlen közelében libasorban álltak a keletnémet kamionok. A franciaországi Brestben található tengeralattjáró bázis, valamint a touloni tengeralattjáró-építő gyár mellett bolgár kamionokat észleltek. A lefülelt kamionokban valószínűleg “Brumi” volt. Ezt a nagy antennával rendelkező berendezést csak nagyméretű szállítóeszközön tudták elrejteni. “Brumival” nemcsak rádióadásokat, hanem számítógépes adatforgalmat is rögzíthettek. Úgy parkolták be a kamionokba, hogy áruval elfedték, így felületes vámvizsgálat során rejtve

maradt.³⁸

A Hungarocamion több külföldi leányvállalatot is üzemeltetett. 1972-ben felvásárolták az osztrák Peklar Transport GmbH családi vállalkozást. A Peklar osztrák cégeként bécsi székhellyel működött, elsősorban közel-keleti fuvarokat bonyolított, többnyire magyar sofőrökkel, de foglalkoztatott osztrák gépjárművezetőket is. Őket leginkább olyan relációkba küldték, ahol a szocialista országok állampolgárait nem látták szívesen, például Szaúd-Arábiában.³⁹ Azt, hogy a Peklarnak milyen feladatai lehettek, a fentebb leírtakból sejthetjük. Ezt a tudásunkat egészíthetjük ki azzal a jelentéssel, ami 1988 végén készült, amikor az anyavállalat szűkülő gazdasági lehetőségeihez igazodva megszorító intézkedéseket, többek között bércsökkenést tervezett a bécsi leányvállalatánál: *“Az osztrák gépkocsivezetők képviselői még az idén fel akarják keresni a leányvállalat nevében a Hungarocamion vezérigazgatóját sérelmeik orvoslása céljából. Amennyiben ez nem jár eredménnyel, a Peklar gazdasági belső tevékenységéről értesítik az osztrák szakszervezetet és adóhatóságot, amely úgy gazdaságilag, mint politikailag jelentős kárt okozna a népgazdaságnak.”*⁴⁰

Az államilag irányított szervezett bűnözés és terrorizmus, valamint az állami fegyverkereskedelem anomáliái

1988. május 11-én Olaszországban egy textillel megrakott magyar kamion nyerges vontatóját, miután ismeretlenek hátulról belehajtottak vontatmányba, és a sofőrök épp a károkat mérték fel, ellopták.⁴¹ Ez korántsem volt egyedi eset, ami miatt mégis említésre kerül, az, hogy ebben az időszakban Kelet-Európában megindult egy gyors növekedés a gépjárművásárlások tekintetében, ami magával hozta a gépjárműlopások emelkedését is. A délszláv háború idején a muzulmán bosnyák kormány által is támogatott boszniai terroristakiképző központokban az újoncok számára konkrét bevetési feladat volt egy-egy autó eltulajdonítása, drogfutárkodás, CD-/DVD-hamisítási tevékenység, ilyesmi.⁴² Az elloptott gépjárműveket aztán hasznosítani lehetett, a befolyt bevételből például fegyvereket tudtak beszerezni. Az 1980-as évek közepén a Közel-Keleten, Bejrútban naponta 50 autót loptak el. A lopások leginkább két szervezethez kötődtek. Az Irán által támogatott síita mozgalmakhoz, az AMAL-hoz, majd megalakulása után egyre inkább a Hezbollahhoz (ennek látta kárát több magyar diplomataautó is⁴³), valamint speciális helyzete folytán muzulmán vallású, de az Izrael szövetségesének tekinthető drúz milíciákhoz. Az utóbbiak esetében az elloptott gépjárművek nyomott áron Izraelben találtak gazdára, az ellentételezésként kapott összegből pedig a zsidó állam által hadizsákmányként megszerzett fegyverekből vásárolhattak. Így kerülhettek az eredetileg palesztinoknak és szíreknek szánt magyar fegyverek az ellenséges drúz milíciák kezére.⁴⁴ Ezen történetek némi magyarázatot adhatnak, hogy a nagy számok törvénye ellenére miért maradt annyi felderítetlen autólöpési ügy például a 90-es években Magyarországon. Különösen abban az esetben, ha az is vizsgálat tárgya lenne, hogy az akkor perspektivikus fejlődés előtt álló autókereskedelemben milyen szerepet vállaltak a titkosszolgálatok.

1988. július 11-én két osztrák személy megkereste a Fegyver- és Gázkészülékgyár (FÉG) vezetőit, és 20 000 db pisztolyt szerettek volna vásárolni. A fegyverek végcéljának Jordániát jelölték meg. Az árut egy Gdańskból visszafuvarban érkező bolgár kamionnal akarták elvinni – zöldborsószállítmány fedéssel. A fegyver tényleges rendeltetési helye azonban nem Jordánia, hanem Irán lett volna.⁴⁵ A bolgár kamion esete viszont arra világít rá, hogy a török hatóságok miért próbáltak meg annyi bolgár kamionsofőrt a hálózatnak beszervezni.⁴⁶ A magyar fél szállítási nehézségekkel magyarázta az üzlet elutasítását, de valószínűleg az elutasítás összefüggésben állhat azzal, hogy az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériuma politikai okokra hivatkozva – 1988. július 13-án keletkezett információ szerint – nem

engedélyezte egy amerikai magántársaság, valamint, a Ferunion Külkereskedelmi Vállalat közvetítésével, a FÉG között 1988-ra vonatkozó, az USA belpiacára szánt összesen 32 000 db önvédelmi pisztoly, továbbá 12 000 db automata egylövetű vadászpuska eladását. Az üzlet megíúsulása komolyan veszélyeztette a FÉG működését, mert ezen fegyverek sorozatgyártásának gazdaságossága kérdőjeleződött volna meg.⁴⁷

Nem sokkal később, 1989 januárjában a Magyar Légiközlekedési Vállalat segítségével 1 370 000 7,62 mm-es töltényt szállítottak le Kalasnyikov géppisztolyokhoz Dubaiba, az Egyesült Arab Emirátusokba.⁴⁸ Az Egyesült Arab Emirátusok nem véletlenül kerül említésre. 1984-ben Kuvaitban a magyar kereskedelmi képviselőn “Mónus” titkos munkatárs foglalkozott a speciális ügyekkel. “Mónus” tájékoztatása szerint a fegyverekre szakosodott Technika Külkereskedelmi Vállalat már régóta szeretett volna belépni a kuvaiti piacra, nem túl sok sikerrel: *“Döntőképes személy nem is fogadta a vállalat itt járt vezetőit. Igaz a Technika nem is tudta sem a maga tevékenységét, sem a saját termékeit megfelelően prezentálni.”*⁴⁹ Aztán 1983-ban úgy tűnt, változás következik be a kapcsolatokban. Ekkor ugyanis találkozott a két ország vezérkari főnöke, és újból megnyílt a lehetőség a bemutatkozásra, ami nem sikerült túl jól, de néhány termékre, kézi fegyverekre, lézer távmérőre, mozgó tábori konyhára, a csak videón bemutatott automata aknavetőre, valamint lőszerre és robbanóanyagokra érdeklődés mutatkozott. Még a bemutatás előtt “Mónus” kapcsolatba került Osami és Abulhassan kuvaiti vezérkari tisztekkel, akik a következő ajánlatot tették a számára: *“Titkos ügynökségi kapcsolatot ajánlanak 12-15%-os jutalékkal. Javasolják segítségüket, más, általuk finanszírozott országokba való eladásainkhoz. Vásárolnak tőlünk nem saját gyártmányú árukat is. Jelentős árumennyiségre adnak igénylistát.”*⁵⁰ Mindezekről feljegyzés is készült, amit főnöki levéllel továbbítottak Budapestre.

Mivel válasz nem érkezett, néhány héttel később megismételték a kérést, kiegészítve azzal, hogy a kuvaitiak kéri a MOGÜRT-től megrendelés alatt álló két db konferenciabuszért is a jutalékot. Ez utóbbira Budapesten hamar rábólintottak, az alkotmányos költségigény pozitív megítélése után gyorsan jött a megrendelés és az előleg, ráadásul még új buszokra is igény támadt. A fegyverek ügye viszont továbbra is állt, mire “Mónust” hívták a kuvaiti vezérkarhoz, és közölték, elállnak néhány termék megvásárlásától, innentől kezdve a bemutatók tartása is nehezedni fog, ha pedig a maradék termékekre nem kapnak gyorsan ajánlatot, akkor azt megveszik mástól. A Külkereskedelmi Minisztériumtól (KKM) néhány nap alatt megérkezett a kedvező válasz a fegyverek eladására vonatkozó alkotmányos költséget illetően, és ígérték a Technika gyors jelentkezését is, ami megtörtént, ennek során kijelölték az aláírásra jogosult vezérigazgató kuvaiti utazási időpontját. A jelzett időpontra azonban a vezérigazgató nem érkezett meg, csak Bagdadig jutott, ahol tárgyalásokat folytatott az iraki illetékesekkel. (Könnyen elképzelhető, hogy a kuvaitiak nem maguknak akarták a fegyvereket, hanem harmadik fél számára.) Az elmaradt találkozó ellenére a tárgyalások nem szakadtak meg, hanem egy újabb tárgyalási időpontot tűztek ki, ezúttal a Technika javaslatára egy harmadik országban, az Egyesült Arab Emirátusokba, Dubaiba. A Technika azért javasolta a harmadik országot, mert nem szeretne volna a szerződést bevinni Kuvaitba, nehogy illetéktelen kezekbe kerüljön.

A tárgyalás napján “Mónus” részére üzenet érkezett a KKM-től, hogy a Technika még nem kapott felhatalmazást, ezért a vezérigazgató nem utazott Dubaiba. A Technika a tárgyalások megtörténtéről tájékoztató faxot küldött, ami nem volt túl informatív, ezért “Mónus” a kuvaiti féltől érdeklődött, mi is történt a megbeszéléseken. Abulhassan elmondta, hogy végül a vállalat kereskedelmi igazgatója érkezett az Emirátusokba. Alkudoztak az alkotmányos költségen, ezt a magyarok lealkudták 15-ről 12%-ra, amit igazán nem értett, mert jelezte a magyar félnek, hogy

beépíthetik az árba, egyébként is neki az összeg nagy részét szét kell osztania a többi döntéshozó kuvaiti tiszt között. Azt sem értette, ha magyarok nem akarnak szerződni, akkor miért tárgyalnak. Az pedig végképp magas volt számára, ha most biztonsági okokból harmadik országban találkoztak, a következő tárgyalás miatt tervezték Kuvaitba. *“Furcsának és nehézkesnek látja a vállalat tevékenységét.”*⁵¹ Megkérte “Mónust”, legközelebb csak akkor jöjjön, ha a szerződés tervezete készen van, addig katonai kérdésekben kuvaiti részről senki nem fog foglalkozni a magyarokkal. Közben lassan fél év eltelt a tárgyalások kezdete óta és addigra már csak az automata aknavető érdekelte a kuvaiti felet. A szerződés pedig még mindig készült.⁵² Az Abulhassannal történő találkozók sokszor titkos lakásban történtek, és “Mónus” beszámolója szerint gyakran részt vett rajta egy magát szír származásúnak valló személy is.⁵³ Hogy mi lett ennek a fegyvereladásnak a sorsa, nem derült ki. Abulhassan az utolsó, ezen ügyletre vonatkozó megbeszélésükön közölte “Mónus”-sal, hogy addig ne keresse, amíg az eladás nem realizálódik, majd két hónappal később “Mónus” arról írt: *“Viszonyuk továbbra is baráti. Sokat segít az üzleti kapcsolatokhoz.”* Ugyanezen irat mégis megjegyzi, Kuvaitnak még mindig szüksége lenne az aknavetőre.⁵⁴ A tárgyalások tehát nem szakadtak meg, és Kuvait fontos partnere volt Magyarországnak.

A szállító – MALÉV

A Hungarocamionhoz és a MAHART-hoz⁵⁵ hasonlóan a MALÉV is rendszeresen végzett katonai szállításokat. Az egyik ilyen esettel, konspirációs problémák miatt, az állambiztonság is több jelentésben foglalkozott. 1982. június 26–29. között négy napon át folyamatos fegyverszállításokra került sor a Nyugaton terrorista szervezetnek tartott Palesztin Felszabadítási Szervezet részére. A szállítmányok Budapestről Damaszkuszig repültek. Már az első napon komoly akadályokba ütköztek, ugyanis a budapesti légi irányítás a Magyar Néphadsereg Anyagtervezési Csoportfőnökség kérésére sem engedte felszállni a repülőgépet, az csak akkor indulhatott el, amikor a legfelsőbb politikai szintről szóltak le. A harmadik napon, 29-én az irányítás a speciális eszközök szállítására kijelölt repülőgépet az utasokra váró gépek közé állíttatta. Innen csak a Magyar Néphadsereg Fegyverzeti Szolgálati Főnökség munkatársának utasítására vitték el egy kevésbé feltűnő, távolabbi helyre. A rakodást nappal, amit a vonatkozó VKF intézkedés lehetővé tett, polgári rendszámmal ellátott gépjárművekből polgári öltözékben lévő emberek végezték.⁵⁶ A június 29-i szállítmány tortúrája ezzel nem ért véget, mert a jelek szerint Damaszkuszban csak a PFSZ budapesti irodájának közrehatására fogadták a gépet, vagyis, ahogy egy korábbi jelentésben szerepelt, a rakományt nem várta senki. A repülőgépek fogadásával más problémák is adódtak. Azokat a szír légi irányítás az utasjáratok közé terelte, amivel fokozta a dekonspiráció veszélyét.⁵⁷ Az arab országokban előfordult, hogy a titokban leszállított eszközöket közszemlére tették. Így járt például a kalandos “Szahara” program berendezése, amit a líbiaiak a tripoli nemzetközi repülőtér közvetlen közelében helyeztek el, ezt bárki megtekinthette, még az is, aki egyáltalán nem volt kíváncsi rá.⁵⁸

Visszatérve a PFSZ-hez eljuttatott fegyverekhez, a szállításról a magyar közvélemény is tudomást szerezhetett, igaz, nem pontosan abban a formában és nem pontosan akkor, amikor az eset történt: *“A Népszabadság július 23-i számában rövid közlemény jelent meg arról, hogy Magyar Szolidaritási Bizottság újabb segélyszállítmányt küldött a PFSZ-nek.”*⁵⁹ Meg kell jegyezni, a PFSZ-t, mint a palesztin mozgalom gyűjtőszervét, az MSZMP KB állásfoglalása szerint Magyarország hivatalosan is elismerte, a többi palesztin és (más terror)csoporttal viszont elsősorban a Szolidaritási Bizottságon keresztül tartotta a nem hivatalosnak tekintett kapcsolatot. Konkrétabban a GTD adatbázisa szerint a többi terrortámadásban részt vevő Demokratikus Front Palesztina Felszabadításáért (DFLP), valamint a George Habash vezette

marxista–leninista, a 70-es években Carlosszal is közös akciókat végrehajtó Népi Front Palesztina Felszabadításáért (PFLP) szervezetek kerültek említésre az egyik feljegyzésben.⁶⁰ Ugyanakkor olyan helyzet is előfordult a 80-as évek első felében, hogy a hivatalosan elismert PFSZ budapesti irodájának vezetője, Atef Abu Bakr (Baker) leváltása után Damaszkuszba, az egyébként Magyarországon több egyetemi városban is jelen lévő Abu Nidal Szervezet külügyi részlegéhez került vezető beosztásba.⁶¹ Igaz, ő a kinevezésekor sem számított Jasszer Arafat emberének.

Egy 1984-es dokumentumból az is elég egyértelműen kiderült, hogy a légi úton történt speciális szállításokról az Amerikai Egyesült Államok első kézből értesülhetett, ugyanis a MALÉV évekkel korábban, 1975-ben, belépett a SITA nemzetközi számítógépes helyfoglalási, majd 1983-ban az áruszállítási rendszerébe, amelynek központja Atlantában és Londonban volt. Ugyan a szerződések garantálták, hogy a MALÉV-re vonatkozó információkba más nem láthat bele, de egy operatív kapcsolat révén az állambiztonság tudomására jutott, hogy a MALÉV üzletfelei között az áruszállításokhoz kötődő rendszerben – amelyben a fegyverszállítások adminisztrációja bonyolódott – idegen végpontok voltak.⁶²

Talán az Amerikai Egyesült Államok is tudott arról a speciális szállítmányról, amely augusztus 22-én érkezett a Ferihegyi repülőtérre. A 79 láda, 2607 kg összsúlyú, közel 500 db Magyarországon is rendszeresített szovjet gyártmányú, RPG 7 típusú, 40 mm-es, páncéltörésre használt rakétatölteteket tartalmazó küldeményt nem Magyarországnak szánták. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) kormánygépe előzetes leszállási engedéllyel érkezett Budapestre. Itt kipakolták, mivel kormánygép volt, a vonatkozó utasítások miatt ezt nem akadályozhatták meg, majd az árut ott hagyva tovább álltak.⁶³ A Burkina Faso (Felső-Volta) kormányának szánt fegyverek hivatalos szállítója a Lionhap Trading Co. nevű vállalkozás volt. A Budapesten ragadt áru veszélyessége miatt komoly kockázatokat rejtett a repülőtér számára. A bármikor élesíthető robbanásveszélyes fegyverekhez külön őrizetet kellett biztosítani. Mivel az árut közel egy hónap után sem vitték el, átszállították a Magyar Néphadsereg Fegyverzeti Főnökség egyik telephelyére. Az észak-koreai kormány egyszerűen nem talált olyan vállalkozást, amelyik a fuvarot lebonyolította volna. Amikor pedig talált, akkor azért nem tudták elvinni, mert a katonai eszközöket okmányok nélkül hagyták a repülőtéren, pedig, közel két hónapnyi várakozás után, a KNDK megbízásából a francia Societe Transtrada Co. előre kifizetett 11 995 dollárt azért, hogy a trieszti kikötőbe vihesse az árut.⁶⁴

Talán a fenti példák jól mutatják, hogy itt az ideje más szemlélettel tekinteni a terrorizmusra és a szervezett bűnözésre. Annál is inkább, mert a 80-as évek vonatkozó állambiztonsági iratai bizonyos esetekben választ adhatnak a 90-es évektől napjainkig játszódó folyamatok felszínén túlmutató előzményeire és hátterére. Ezek a témakörök kiegészülnek majd például a 80-as években már számottevő számítógépes bűnözéssel, migrációval vagy éppen az ipari kémkedéssel, melynek egyik ága a rendszerváltást megelőző időszakban a szocialista országok előtt tiltott ún. COCOM-listás termékek behozatalára irányult. Csak az átfogó kutatás mutathatja majd be a mostanság hibrid háborúnak nevezett támadási stratégiák korabeli komplex rendszerét.

Levéltári források

ÁBTL 1.11.7. BM III/IV. Csoportfőnökség iratai

61-25-B-2/C/1983 Jelentés a bolgár katonai elhárítás vezetőivel folytatott kétoldali tanácskozásról. (1983.10.19.) 14. doboz

ÁBTL 1.11.1. Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai

45-3/83/1987 Varga Győző Péter győri lakos beadványa (1987.10.29.), 80. doboz

ÁBTL 2.2.1. Operatív nyilvántartások

I/6.9. Varga Győző Péter

ÁBTL 2.7.1. Napi operatív információs jelentések

ÁBTL 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

Központi fogyatéék 13821 – Nagy Jenő

ÁBTL 3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék)

M-31775 “Fekete”

ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)

ÁBTL 3.1.5. O-17733/4 “Bolygó”

ÁBTL 3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)

O-8-421/1 “Gáza” – Palesztin Felszabadítási Szervezet

O-8-438/V “Sejk” – a kuvaiti magyar kolónia operatív védelme

ÁBTL 4.2. Parancsgyűjtemény

50-130/1978

Intézkedési

terv

http://www.abparancsok.hu/sites/default/files/parancsok/50_130_1978.pdf

Interneten elérhető adatbázisok

Global Terrorism Database: <https://www.start.umd.edu/gtd/> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Drugbank: <https://www.drugbank.ca/> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

United Nations: <https://www.un.org/> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Hivatkozott irodalom

Bebesi, 2009

Bebesi Zoltán: *Kábítószer-bűnözés és terrorizmus*. Doktori értekezés, Budapest. http://archiv.uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2010/bebesi_zoltan.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Hankiss, 2017

Hankiss Ágnes: Terrorista hálózatok. A C-79-es dosszié. *Terror & Elhárítás*, 4. sz. 4–22. http://tek.gov.hu/tt_pdf/6.%20C3%A9vfolyam%204.%20sz%C3%A1m.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Betekintő 2017/4.

ideje: 2017.12.06.)

Orbán-Schwarzkopf, 2013

Orbán-Schwarzkopf Balázs: India-2. Egy tengerjáró hajó titkos küldetése. *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_2_orban.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Orbán-Schwarzkopf, 2016a

Orbán-Schwarzkopf Balázs: A magyar állambiztonság és a nemzetközi terrorizmus az 1980-as években – az iratok tükrében. *Kommentár*, 6. sz. http://kommentar.info.hu/attachment/0001/668_kommentar-1606-08-orbanschwarzkopf.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Orbán-Schwarzkopf, 2016b

Orbán-Schwarzkopf Balázs: *Szürkék és farkasok a vörös árnyékában*. Hamvas Intézet, Budapest.

Orbán-Schwarzkopf, 2017a

Orbán-Schwarzkopf Balázs: Merénylet a kolumbiai nagykövet ellen. *Betekintő*, 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2017_3_orban.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Orbán-Schwarzkopf, 2017b

Orbán-Schwarzkopf Balázs: Kadhafi esete a magyar hadiiparral. Líbiai–magyar kapcsolatok a “Szahara” fedőnevű program tükrében. *Arc és Álarc*, nyár, 49–63. http://hamvasintezet.hu/uploads/assets/ARC_ES_ALARC.pdf (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Orbán-Schwarzkopf, 2017c

Orbán-Schwarzkopf Balázs: Célkeresztben Abu Nidal. Átfogó kép egy terrorszervezet állambiztonsági megfigyeléséről a 80-as években. *Arc és Álarc*, ősz-tél, 45–71.

Interneten elérhető újságcikkek

Bambury, 2017

Brent Bambury: Meet Captagon, the nightmare drug fuelling Syria’s civil war. CBC, 06. 02. <http://www.cbc.ca/radio/day6/episode-340-amphetamines-in-syria-stanley-cup-bassist-noriga-s-pen-pal-subversive-board-games-and-more-1.4139584/meet-captagon-the-nightmare-drug-fuelling-syria-s-civil-war-1.4139601> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Kovács, 2015

Kovács Noémi: A kommunizmus elhallgatott bűncselekményei 1. Miért akarták elhallgatni a Hungária körúti kettős gyilkosságot? *Faktor*, 10.11. <http://faktor.hu/faktor-miert-hallgathattak-el-a-hungaria-koruti-kettos-gyilkossagot> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Mező, 2017

Mező Gábor: Moszkvában végzett újságírók féltik a menekülteket, a sajtószabadságot és a magyar demokráciát – Dési András, Simon Ernő és társaik. *Pesti Srácok*, 05.05.

<http://pestisracok.hu/moszkvaban-vegzett-ujsgirok-feltik-menekulteket-sajtoszabadsagot-es-magyar-demokraciat-desi-andras-simon-erno-es-tarsaik/> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

L'IRA, 2011

L'IRA n'avait "aucune relation" avec Carlos, selon un ancien membre. (Az IRA volt tagja szerint "nem állt kapcsolatban" Carlosszal.) *L'Express*. 11.28. https://www.lexpress.fr/actualites/1/societe/l-ira-n-avait-aucune-relation-avec-carlos-selon-un-ancien-membre_1055572.html. (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Die SS-20, 1983

"Die SS-20 steckt voll West-Technologie". *Der Spiegel*, 52. sz. (12.26.) 60–65. <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/14024609> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

Interneten elérhető ismertetőik

Hungarocamion anno. <http://www.hc-anno.hu/leanyvallalatok.php> (Letöltés ideje: 2017.12.06.)

¹ <https://www.start.umd.edu/gtd/> Global Terrorism Database.

² ÁBTL 3.1.5. O-18744.

³ Hankiss 2017.

⁴ ÁBTL 2.7.1. III/II-147-176/1 (1980.07.31.).

⁵ ÁBTL 2.7.1. III/II-88-89/1 (1985.05.09.).

⁶ Orbán-Schwarzkopf 2017c.

⁷ ÁBTL 2.7.1. III/II-105-107/1 (1986.06.03.).

⁸ Kovács, 2015.

⁹ ÁBTL 4.2. 50-130/1978 Intézkedési terv

¹⁰ Kovács, 2015.

¹¹ Orbán-Schwarzkopf, 2017c.

¹² ÁBTL 2.7.1. III/II-101-101/10 (1989.05.26.).

¹³ ÁBTL 2.2.1. I/6.9. Varga Győző Péter, 1073.

¹⁴ ÁBTL 1.11.1 45-3/83/1987 Varga Győző Péter győri lakos beadványa (1987.10.29.) 80. doboz.

¹⁵ Uo.

¹⁶ ÁBTL 2.8.1. Központ fogyatéék 13821 – Nagy Jenő.

¹⁷ L'IRA, 2011;Mező, 2017.

¹⁸ Orbán-Schwarzkopf, 2016b.

¹⁹ ÁBTL 2.7.1. III/II-50 (1986.03.13.).

²⁰ http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/PV.2791 Az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa 2791. (1988) jelentése.

²¹ Orbán-Schwarzkopf, 2016b.

²² Orbán-Schwarzkopf, 2017a.

²³ ÁBTL 2.7.1. III/II-177-182/16 (1986.09.17.).

²⁴ Orbán-Schwarzkopf, 2017c.

²⁵ Bebesi, 2009: 65.

²⁶ Bambury, 2017.

²⁷ <https://www.drugbank.ca/drugs/DB01482> Fenetillin (Captagon).

²⁸ <https://www.drugbank.ca/drugs/DB01230> Pemoline.

²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-17733/4 "Bolygó" Átirat a Bolgár Népköztársaság Belügyminisztériumától (1978.07.06.), 192.

³⁰ Orbán-Schwarzkopf, 2017a: 2.

³¹ ÁBTL 2.7.1. III/II-89 (1987.05.08.).

- 32 ÁBTL 2.7.1. III/II-12 (1988.01.19.).
- 33 ÁBTL 2.7.1. III/I-8-9/9 (1982.01.13.).
- 34 “Die SS-20, 1983.
- 35 ÁBTL 2.7.1. III/II-58-59/2 (1983.03.23.).
- 36 ÁBTL 2.7.1. III/I-172-200/10 (1981.09.16.).
- 37 ÁBTL 2.7.1. III/II-141-146/14 (1986.07.28.).
- 38 ÁBTL 2.7.1. Szolnok-19 (1985.09.03.).
- 39 <http://www.hc-anno.hu/leanyvallalatok.php>.
- 40 ÁBTL 2.7.1. III/II-253 (1988.12.28.).
- 41 ÁBTL 2.7.1. III/II-94 (1988.05.13.).
- 42 Bebesi, 2009: 72.
- 43 Orbán-Schwarzkopf 2016a.
- 44 Orbán-Schwarzkopf 2017c.
- 45 ÁBTL 2.7.1. III/II-150 (1988.08.01.).
- 46 ÁBTL 1.11.7. 61-25-B-2/C/1983 Jelentés a bolgár katonai elhárítás vezetőivel folytatott kétoldalú tanácskozásról. (1983.10.19.) 14. doboz.
- 47 ÁBTL 2.7.1. III/II-138 (1988.07.14.).
- 48 ÁBTL 2.7.1. III/II-28 (1989.02.08.).
- 49 ÁBTL 3.2.5. O-8-438/V “Sejk” – a kuvaiti magyar kolónia operatív védelme. A Technika vállalat kuvaiti üzletei (1984.05.02.), 42. (boríték).
- 50 Uo. 42. oldal
- 51 ÁBTL 3.2.5. O-8-438/V “Sejk” – a kuvaiti magyar kolónia operatív védelme. A Technika vállalat kuvaiti üzletei (1984.04.30.), 42.
- 52 Uo.
- 53 ÁBTL 3.2.5. O-8-438/V “Sejk” – a kuvaiti magyar kolónia operatív védelme. “Mónus” katonai kapcsolatainak találkozóhelye. (1984.05.02.), 150–152.
- 54 ÁBTL 3.2.5. O-8-438/V “Sejk” – a kuvaiti magyar kolónia operatív védelme. “Mónus” fedőnevű titkos munkatárs jelentése a kuvaiti katonai beszerzésekkel kapcsolatban (1984.07.05.), 89–90.
- 55 Orbán-Schwarzkopf, 2013.
- 56 ÁBTL 2.7.1. III/IV-130-155/8 (1982.08.04.).
- 57 ÁBTL 2.7.1. III/II-134-145/9 (1982.07.21.).
- 58 Orbán-Schwarzkopf, 2017b.
- 59 ÁBTL 2.7.1. III/IV-130-155/8 (1982.08.04.).
- 60 ÁBTL 3.2.5. O-8-421/1 “Gáza” – Palesztin Felszabadítási Szervezet. Feljegyzés a FATAH kezdeményezésével kapcsolatos hivatalos álláspontról. (1980.09.03.) 45–46.
- 61 Orbán-Schwarzkopf, 2017c.
- 62 ÁBTL 2.7.1. III/II-145-146/9 (1984.07.26.).
- 63 ÁBTL 2.7.1. III/II-167-172/9 (1986.09.03.).
- 64 ÁBTL 2.7.1. III/II-195 (1986.10.14.).

Vörös Géza

Adalékok a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok 1989/1990-es újrafelvételéhez

Magyarország és a Szentszék közötti önálló diplomáciai kapcsolat kialakítására az első világháborút követően került sor, a szuverén magyar állam megszületését követően. A trianoni határok közé zárt Magyarországon 1920. október 6-án adta át megbízólevelét Lorenzo Schioppa justiniapolisi címzetes érsek Horthy Miklós kormányzónak.¹ Ennek köszönhetően az egyházpolitikai kérdéseket a legmagasabb diplomáciai szinten lehetett megbeszélni. Ilyen probléma volt például az 1918-tól a Szentszék által magához vont főkegyúri jog, amelyet az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvény 13. §-a értelmében Horthy Miklós kormányzó nem gyakorolhatott.² Ráadásul a római katolikus Habsburg-dinasztiát a protestáns, református felekezetű kormányzó követte a magyar állam élén, s ez a tény önmagában is a bizalmatlanságot erősítette. Végül 1927-ben egy szóbeli megállapodás zárta le ezt a kérdést, amely a kinevezések előtt egyeztető tárgyalásokat írt elő, a vatikáni jelölttel szembeni esetleges magyar ellenvetés megtartásának lehetőségével.³ A Szentszék és Magyarország közötti jó kapcsolat jele volt, hogy 1938-ban Budapesten rendezték meg a soron következő Eucharisztikus Világkongresszust, így a magyar kapcsolat felértékelődött Rómában, hiszen az ország a kommunista Szovjetunió és a náci Németország között feküdt.⁴

A második világháborút Magyarország a vesztesek oldalán fejezte be. A szovjet csapatok által megszállt ország elvesztette minden önállóságát, így külpolitikájában is a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szava volt a döntő. Több más követel együtt a Szálasi-kormány alatt is állomáshelyén maradó Angelo Rotta nunciust 1945. április 4-én a Bizottság döntése értelmében kiutasították Magyarországról, így megszakadtak a Vatikánnal fennállott diplomáciai kapcsolatok.⁵ Bár a magyar kormány az 1945. március 29-én meghalt Serédi Jusztinián esztergomi érsek helyére történő jelölésnél fel akarta venni az érintkezést Rómával, a szovjet követ, Puskin utasítására elálltak ettől.⁶ A Vatikán a magyar kormánnyal történő egyeztetés nélkül nevezte ki Mindszenty Józsefet érsekké. A koalíciós időszakban még voltak próbálkozások a diplomáciai kapcsolat rendezésére,⁷ de 1948-tól a hatalmat átvevő kommunista párt vezetése alatt teljesen megszakadtak, a Szentszék és a magyar állam kapcsolatát ellehetetlenítették (Mindszenty elítélése, a szerzetesség felszámolása, Grósz-per stb.).⁸

Csak az 1960-as évek közepétől kezdődött el változás. Hazai oldalról a kádári konszolidációnak, a nemzetközi politikában az általános enyhülésnek, az egyházpolitikában pedig a II. vatikáni zsinatnak, az egyház új keleti politikájának köszönhetően 1964-ben Magyarország és a Vatikán részleges megállapodást kötött egymással.⁹ Az új modus vivendiben döntöttek püspöki kinevezésekről, a papság állami eskütételéről és a Pápai Magyar Intézet a magyar állam részére történő visszavételéről. Bár ez egy államközi megállapodás volt, mégsem került sor diplomáciai kapcsolat felvételére, a két fél mindössze az egymás közötti tárgyalások folytatása mellett döntött.¹⁰ E tárgyalások fő témaköre elsősorban a hazai főpapi székek betöltésének és a Mindszenty-ügy megoldási lehetőségeinek kérdése volt. Mindszenty 1975-ben bekövetkezett halálát követően az új esztergomi érsek, Lékai László kinevezésével úgy tűnt a Vatikán számára, hogy keleti politikájának gyümölcse beért. Mindez jól tükröződik egy *Kalocsai* fedőnevű hírszerzőtisz 1977. január 10-i, a budapesti központ felé továbbított jelentéséből. A hírszerzőtisz 1977. január 4-én Benny Laiivel, a *La Nazione* és a *Resto del Carlino* c. újságok vatikáni szakértőjével tárgyalt, aki elmondta, hogy a Szentszék a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét szeretné elérni a magyar kormánnyal.

Az újságíró a sok megoldásra váró probléma mellett kiemelte, hogy „*Casaroliék nagyon sokra értékelik a magyar kormánnyal kialakult jó kapcsolatukat és azokat az eredményeket, amelyek ennek a következményei*”. Majd az újságíró így folytatta: „*A Vatikán úgy véli, hogy időszerű lenne a diplomáciai kapcsolatok felvételéről tárgyalni, hiszen minden egyéb fontos kérdés – melyek régen akadályt jelentettek – megoldódott. Először talán egy-egy állandó képviselő cseréjét lehetne realizálni, majd ezt követné, ha nem is gyorsan, de néhány év múlva, a nagykövetek cseréje.*”¹¹ Ezt az információt erősítette meg egy másik hírszerzői jelentés is, amely arról számolt be, hogy 1976 végén, mikor Luigi Poggi érsek, a Szentszék magyarországi küldöttségének vezetője Miklós Imrével, az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjével tárgyalt, felvetette azt a kérdést, hogy a még meglévő problémák hatékonyabb megoldásának érdekében szeretnének állandó képviselőt küldeni Budapestre. A magyar fél azonban elhárította a válaszadást, amit a vatikáni diplomácia csalódottan vett tudomásul.¹² Mindezek tükrében érthető, hogy nagy várakozás előzte meg a magyar pártfőtitkár római látogatását, hátha a tárgyalásokon Kádár előhossa a diplomáciai kapcsolatok kérdését.¹³ Mint elsőként a Vatikánba látogató kommunista pártvezetőt, VI. Pál pápa Kádár Jánost 1977. június 9-én fogadta.¹⁴ A hivatalos szentszéki reakciók elégedettek voltak a tárgyalásokkal, és jelezték, hogy „*bízna abban, hogy hamarosan a diplomáciai kapcsolat felvételére is sor kerül.*”¹⁵ A magyar pártfőtitkár a tárgyalásokat követően a Grand Hotelben tartott sajtótájékoztatón szintén pozitívan értékelte a megbeszéléseket. Kádár szerint „*lezárult a magyar állam és az egyház kapcsolatainak egy nehéz szakasza, továbbá hogy Magyarországon már nincs konfliktus az állam és az egyház között, és hogy a magyar kormány és a Szentszék tovább akarnak haladni a megkezdett úton.*”¹⁶ Azonban a világpolitikai változások nem kedveztek a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok alakulásának.

Az 1980-as évek elején a két nagy hatalom, az USA és a Szovjetunió kapcsolata újból feszültté vált (pl. Afganisztán, csillagháborús program stb.), melynek oldásában a magyar állambiztonság által 1984-ben megszerzett információk szerint a Vatikán is szeretne volna kivenni a maga részét.¹⁷ Ugyanebben az esztendőben egy másik magyar titkosszolgálati információ szerint az emigrációban élő magyar katolikus papság megpróbálta meggyőzni Lékai László esztergomi érseket a vatikáni–magyar diplomáciai kapcsolat szükségességéről, ám a primás, a fennálló helyzetre való tekintettel, nem értett ezzel egyet.¹⁸

Igazi változást a Szentszék és Magyarország kapcsolatában a rendszerváltás hozta. Ennek előzményeként az új érsek, Paskai László 1988. augusztus 20-án a budapesti Szent István-bazilika előtti téren tartott szabadtéri mise keretében Straub F. Brunóval, az Elnöki Tanács elnökével közösen magyarországi látogatásra hívták meg II. János Pál pápát. Magát a meghívót még két nappal korábban, augusztus 18-án adta át Straub Francesco Colasuonno érseknek, a Vatikán rendkívüli felhatalmazású apostoli nunciának. A politikai és egyházi vezetés meghívója kézzelfogható közelségbe hozta a katolikus egyházfő magyarországi látogatásának lehetőségét. Ezek az események érthető módon felkeltették a magyar hírszerzés figyelmét. A hírszerző tisztek igyekeztek kipuhatolni, hogy vajon Rómában milyen reakciók várhatóak ebben a kérdésben. *Rozgonyi* fedőnevű hírszerző tiszt szeptember 23-án találkozott *Keleti* fedőnevű hálózati személlyel, aki elmondta, hogy „*a pápa magyarországi meghívása igen kedvező fogadtatásra talált a Vatikánban. Maga Colasuonno sem számított arra, hogy ilyen gyorsan megtörténik a meghívás. Az Egyházi Közügyek Tanácsa még nem tudott az utazásról, mindenekelőtt annak időpontjáról a pápával tárgyalni, aki még Castelgandolfóban tartózkodik. Colasuonnoék arra számítanak, hogy csak két év múlva kerülhet sor a látogatásra.*”¹⁹ A nunciust az is érdekelte, hogy Paskai a püspöki kar döntése nélkül, csak a kormánnyal egyeztetve, vagy pedig a hazai püspökök véleményének ismeretében tette meg ezt a lépést. *Keleti* szerint az esztergomi érsek a „*meghívásra való döntés előtt telefonon kérte*

a püspöki kar tagjainak véleményét”, amit Colasuonno nagy meglepéssel nyugtázott.²⁰ A pápa Paskaihoz intézett november 4-ei levelében elfogadta a meghívást.

II. János Pál 1989. március 18-án Paskai bíborossal tárgyalt tervbe vett magyarországi látogatásáról, március 20-án pedig magánkihallgatáson fogadta Pozsgay Imre államminisztert. A látogatást követően Pozsgay bejelentette, hogy II. János Pál magyarországi útját 1991 szeptemberére tűzték ki. Pozsgay útját a magyar hírszerzés élénk figyelemmel követte, és kíváncsian várták a vatikáni jelzéseket. Egy április 10-ei jelentésből, melyet *Böhm* fedőnevű ügynök adott, kiderült, hogy Pozsgay „igen kedvező benyomást keltett a vatikáni vezetők körében, akik a tiszteletére rendezett ebéden részt vettek. A pápánál tett látogatás nem protokoll találkozás, hanem érdemi megbeszélés volt.”²¹ Az ebéden részt vevő magas rangú szentszéki diplomaták egyöntetűen dicsérték Pozsgay nyitottságát, felkészültségét és a demokrácia iránti elkötelezettségét, valamint pozitívként említették a Mindszenty-per felülvizsgálatát.²²

Időközben a hazai politikai, egyházpolitikai változások kedvező lehetőséget biztosítottak a Vatikán és Magyarország diplomáciai kapcsolatának rendezésére. Németh Miklós kormánya sorra számolta fel a vallásszabadságot, az egyházak működését korlátozó korábbi intézkedéseket: pl. megszüntették az iskolán kívüli hitoktatással kapcsolatos állami szabályozást, véget ért az egyházkiadói tevékenység és a sajtótermékek ellenőrzése stb.²³ 1989. május 29. és június 5. között Francesco Colasuonno érsek vezetésével szentszéki delegáció érkezett Magyarországra. A vatikáni diplomatákat az időközben jogutód nélkül megszűnt ÁEH elnöke helyett a Minisztertanácshoz tatózó Egyházpolitikai Titkárság vezetője, Sarkadi Nagy Barna fogadta, és több egyházpolitikai kérdés tárgyalását kezdték meg.²⁴ 1989. június 1-jén Horn Gyula külügyminiszter és Glatz Ferenc művelődésügyi miniszter is fogadta hivatalában az apostoli nunciust, aki jelezte a magyar politikai vezetők felé, hogy diplomáciai kapcsolatok felvételét minden esetben, így most is, az illető államnak, tehát Magyarországnak kell kezdeményeznie. A két fél közeledését jelezte, hogy II. János Pál pápa július 26-án hivatalosan bejelentette magyarországi látogatását, Németh Miklós miniszterelnök augusztus 20-ai beszédében pedig az egyház államformáló szerepéről szolt.

A diplomáciai kapcsolatok felvételének elindításához jó alkalmat teremtett az 1964-ben kötött részleges megállapodás aláírásának közelgő 25. évfordulója. A kormányfő szeptember 5-én levelet küldött Agostino Casaroli bíboros államtitkárnak, amelyben Magyarország és a Vatikán közötti diplomáciai kapcsolatok helyreállítását javasolta.²⁵ Németh a levélben jelezte, hogy vizsgálják felül az 1964-es részleges megállapodást, valamint rendezzék a vitás kérdéseket. A sajtóban szeptember 15-én közölt levélre október 18-án válaszolt Casaroli. Az államtitkár válaszlevelében jelezte, hogy a Szentszék készen áll a diplomáciai kapcsolatok helyreállítására.²⁶ Ám a hírszerzés információi szerint a Szentszék ezt a hazai egyházpolitikai változások függvényében tervezte csak megtenni. *Nemere* fedőnevű ügynök az ANSA²⁷ olasz hírügynökség vatikáni szakértőjére, Federico Mandillo újságíróra hivatkozva szeptember 19-én arról tájékoztatta az egyik magyar hírszerző tisztet, hogy a „*Vatikán elgondolása szerint a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok helyreállítását nem kívánják siettetni. Így nem fűződik a Vatikánnak érdeke a pápai látogatás előrehozatalához sem. A Vatikán álláspontja, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele lényegében koronázza meg a magyar katolikus egyházzal ill. a magyar egyházakkal való kapcsolatokban a reformfolyamatot. Magyarán a Vatikán a diplomáciai kapcsolatok felvételét szolgáló tárgyalásokat a reform előrehaladásának függvényében fogja bonyolítani. Ebben sarkalatos pontként fogja fel az egyházakkal kapcsolatos törvény kibocsátását, illetve azoknak a biztosítékoknak a megalkotását, amelyek lehetővé teszik a hitélet autonomiáját [sic!].*”²⁸ *Nemere* szerint Mandillo meg nem nevezett vatikáni hírforrásai alapján még elmondta, hogy a Németh-

levéllel kapcsolatos pozitív hangvételű cikkekkal a Vatikán a magyar kormány eddig megtett lépéseit kívánta honorálni és bátorítani, hogy haladjon tovább ezen az úton.

A Németh-kormány igyekezett a vatikáni diplomácia jelzéseit figyelembe véve alakítani egyházpolitikáját. Október 23-án kihirdették az ország alkotmányát módosító törvényt, amelyben a 60. § (2) bekezdése rendelkezett a lelkiismereti és vallásszabadságról.²⁹ A kormány november 6-ai ülésén tárgyalta az állam és az egyház viszonyát újraszabályozó törvénytervezetről. Az ősz folyamán a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére mindkét fél tárgyalódelegációt állított össze.³⁰ A tárgyalások első fordulójában a Sarkadi Nagy Barna vezette magyar küldöttség november 20. és 24. között tárgyalta Rómában már a lehetséges megállapodás konkrétumairól, így arról, hogy nagykövetségi-nunciusi szintű kapcsolatok legyenek, javaslatokat tettek az új lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényhez. A második forduló Budapesten tartották december 8. és 17. között. Colasuonno különleges megbízatású pápai nuncius mellett John Bukovsky a Szentszék kelet-európai ügyekkel foglalkozó diplomatája érkezett a magyar fővárosba. A felek a Vatikán és a Magyar Köztársaság közötti diplomáciai kapcsolatok kérdéséről és a hazai egyház helyzetének további javításáról tárgyalta. A tárgyalások eredményei az 1990-es esztendőben váltak kézzel foghatóvá.

1990. január 18-án II. János Pál pápa magánkihallgatáson fogadta a Németh-kormány külügyminiszterét, az olaszországi hivatalos útján lévő Horn Gyulát. A megbeszélésen szó esett a pápa 1991-es látogatásáról, a diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról. A tárgyalásokat követően Horn úgy nyilatkozott, hogy a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok helyreállítása „néhány héten belül esedékes”.³¹ Ugyanezen a napon a szovjet Déli Hadseregcsoporthoz kiürítette az esztergomi Érseki Papnevelő Intézet épületét, ahol 1955-től kezdve katonai kórház működött. 1990. január 24-én elfogadta az országgyűlés a *lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* szóló 1990. évi IV. törvényt, amelyet február 12-én hirdettek ki.³² 1990. február 6-án II. János Pál pápa levelet intézett Paskai László bíborshoz a Mindszenty Józseffel kapcsolatos megemlékezések kapcsán. Ugyanezen napon Casaroli szentszéki államtitkár közleményt adott ki Kada Lajos és Francesco Colasuonno érsekkel közös magyarországi látogatásáról, amelyben jelezte, hogy az út célja egyrészt az esztergomi Mindszenty-megemlékezésen való részvétel, másrészt a vatikáni–magyar kapcsolatok helyreállítása. Február 7-én Németh Miklós kormányfő és Paskai László esztergomi érsek megállapodást írtak alá, amelyben felbontották az 1950. augusztus 30-ai megállapodást, hivatkozva arra, hogy a magyar országgyűlés elfogadta a *lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról* szóló 1990. évi IV. törvényt. Ugyanezen a napon érkezett Budapestre Casaroli bíboros, államtitkár, a Vatikáni Közügyek Tanácsa elnöke vezetésével a Vatikán diplomáciai küldöttsége, amelynek tagja volt Francesco Colasuonno érsek, apostoli nuncius és Kada Lajos érsek, a Szentszék Szentségi és Istentiszteleti Kongregációjának titkára.³³ A küldöttséget a repülőtéren Kiss Elemér államtitkár, a Minisztertanács Hivatalának vezetője fogadta. (Érdekesség, hogy ugyanezen időszakban zajlott Mindszenty József perújítási nyomozati eljárása.) A főpapot fogadta Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök is. Ekkorra már a Vatikánban is bejelentették, hogy helyre fogják állítani a diplomáciai kapcsolatokat.

A megkötendő egyezmény az 1964-es részleges konkordátumot váltotta fel, amely a püspöki kinevezések és egyéb egyházi ügyek kérdését rendezte. Ezek az egyházpolitikai változások jól nyomon követhetőek voltak az MSZMP utódpártjának tartott Magyar Szocialista Párt meghatározó politikusaiknak a megnyilatkozásaiban. A MSZP elnöke, Nyers Rezső a megkötendő egyezményrel kapcsolatban a *Népszabadság* 1990. február 7-ei számában így fogalmazott: „Nemzeti érdekünk, hogy az egyházak tevékenységét semmilyen állami rendelkezés ne korlátozza. A szocialisták is szorgalmazzák, hogy az állam minden törvényes

eszközzel szolgáltasson igazságot a törvénytelenül elítélt egyházi személyeknek.”³⁴ Február 8-án Paskai László Casarolival együtt misézett magyar nyelven Esztergomban, amikor is felavatták a primási palota előtti teret, amit Mindszenty Józsefről neveztek el.³⁵ Másnap, február 9-én egy órán át tárgyalt Németh Miklós Casarolival a megállapodásról, amely a következőket tartalmazta: 1. kölcsönösen felveszik egymással az 1945. április 4-én megszakadt diplomáciai kapcsolatokat; 2. a Szentszéket nuncius, Magyarországot pedig nagykövet fogja képviselni.³⁶ Az aláírást követő sajtótájékoztatón Németh azt mondta, hogy a megbeszéléseken szóba került az elvett egyházi vagyon visszaadása, magyar egyetemeken teológiai karok indítása, együttműködés a Magyar Tudományos Akadémia és a Pápai Tudományos Akadémia között, valamint Magyarország bekapcsolódása a Szentszék segélyprogramjaiba élelmiszer-szállítással. E megállapodással megtörtént a Vatikán és Magyarország között a teljes körű diplomáciai kapcsolatfelvétel. Az aláírást követő sajtókonferencián Casaroli megjegyezte: „Mivel én voltam a most eltemetett megállapodások egyik aláírója, félig olyan vagyok mint az apa, aki saját teremtményét jött temetni. De igen örülök annak, hogy a »több« feleslegessé tette a »keveset« (és mennyire »keveset«...!); ugyanakkor nem felejttem el az 1964-et megelőző fáradozásokat, és az azt követő, makacsul megkísérelt »kis lépéseket«, amelyek nem voltak haszontalanok a jelen kérésére szempontjából. Németh Miklós miniszterelnök is hasonlóképpen nyilatkozott a maga részéről. [...] Mára ennek emléke maradt meg nekem, komor is, fényes, és annak reménye, hogy a jövőben ez utóbbiak véglegesen felülkerekednek majd egy olyan országban, amely számomra oly kedves volt és az is marad.”³⁷ Az 1990. február 9-én aláírt megállapodásról Casaroli az emlékirataiban így írt: „Nem tudom, hogy vannak-e olyan esetek (a Szentszék gyakorlatában nem ismerek ilyet), amikor valaki aláír egy nemzetközi egyezményt, amelynek nincs lejárat ideje, s később aláír egy másikat, amely a korábbi elévülését jelenti. Velem ez történt az 1964. szeptember 15-én aláírt megállapodással kapcsolatban. Az tulajdonképpen már előrelátható volt, hogy ez a megállapodás, vagy legalábbis néhány pontja, tovább fejlődik, de az nem, hogy az egész alapvetően átalakul.”³⁸

Casaroli február 11-én szentmisét celebrált a Szent István-bazilikában, ahol megjelent Németh Miklós, a Minisztertanács elnöke feleségével együtt, valamint több kormánytag és a budapesti diplomáciai képviselők vezetői. Casaroli az eredményes tárgyalások után március 12-én hagyta el Magyarországot. A pápa 1990. március 28-án nevezte ki Angelo Acerbi címzetes érseket budapesti nunciussá.³⁹ 1990. április 19-én hozták nyilvánosságra a pápai látogatás pontos időpontját, miszerint II. János Pál 1991. augusztus 16-án érkezik és augusztus 20-án este utazik el Magyarországról. 1990. május 11-én a Fővárosi Bíróság bűncselekmény hiányában semmisnek nyilvánította a Mindszenty József bíboros és vádlott társai ellen 1949-ben hozott népbírósi ítéletet.⁴⁰ 1990. május 23-án lépett hivatalba az Antall József vezette kormány, amely június 12-én nevezte ki a Magyar Köztársaság vatikáni nagykövetének a Kereszténydemokrata Néppárt tiszteletbeli elnökét, Keresztes Sándort.⁴¹ Acerbi június 18-án érkezett meg Budapestre, majd június 21-én adta át megbízólevelét Göncz Árpád államfőnek. A magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét Antall József miniszterelnöknek a pápával való szeptember 17-ei találkozása zárta le.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.4. III/I. Csoportfőnökség Információs Jelentései

2.7.1. Napi Operatív Tájékoztató Jelentések (NOIJ)

Nyomtatásban megjelent források

1920. évi I. törvény az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről.
<https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7416> (utolsó letöltés: 2017. december 12.)

1989. évi XXXI. törvény az alkotmány módosításáról. <http://docplayer.hu/11942847-1989-evi-xxxi-torveny-az-alkotmany-modositasarol.html> (utolsó letöltés: 2017. december 27.)

Balogh–Gergely (szerk.), 2005

Balogh Margit – Gergely Jenő (szerk.): *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok). II. kötet. 1944–2005.* /História Könyvtár. Okmánytárak, 2./ Budapest, História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.

Casaroli 2001

Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989).* Budapest, Szent István Társulat.

Feitl (szerk.), 2003

Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Budapest, Napvilág.

Sajtó

Dunántúli Napló, 1990. február 9.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/DunantuliNaplo_1990_02/?query=horn%20gyula%20vatic%C3%A1n&pg=81&layout=s (utolsó letöltés: 2017. december 27.)

Népszabadság, 1990. február 7., 8. 10. (utolsó letöltések: 2017. december 27.)

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nepszabadsag_1990_02/?pg=86&layout=s&query=nyers%20rezs%C5%91
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nepszabadsag_1990_02/?pg=96&layout=s

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nepszabadsag_1990_02/?pg=86&layout=s&query=nyers%20rezs%C5%91

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nepszabadsag_1990_02/?pg=127&layout=s

Pest Megyei Hírlap, 1990

Interjú Horn Gyula külügyminiszterrel, január 19.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/PestMegyeiHirlap_1990_01/?pg=125&layout=s (utolsó letöltés: 2017. december 27.)

Hivatkozott szakirodalom

Balogh, 1997

Balogh Margit: Egyházak a rendszerváltozás után. In *Magyarország a XX. században.* Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. II. kötet. Szekszárd, Babits. 440–464.

Balogh, 2014

Balogh Margit: Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseltek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In *Állam és egyházak kapcsolata Kelet-Közép-Európában. Intézmények és módszerek*. Szerkesztette: Nagy Mihály Zoltán és Zombori István. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 9–32.

Balogh, 2015

Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I. kötet. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Bánkúti, 2011

Bánkúti Gábor: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.

Czene-Polgár, 2005

Czene-Polgár Viktória: Egyházpolitika az 1950-es években. Kriszten Ferenc Rafael OFM és az újhatvani tüntetés. In *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerkesztette: Óze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert. 1/1. kötet. Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 460–467.

Érszegi, 2015

Érszegi Márk Aurél: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban. In *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerkesztette: Fejérdy András. Budapest–Róma, Balassi Intézet – Római Magyar Akadémia – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 75–84.

Fazekas, 2010

Fazekas Csaba: Rendszerváltás és egyházpolitika Magyarországon (1987–1990). In *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtésért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából*. Szerkesztette: Köbel Szilvia. Budapest, Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. 75–81.

Fejérdy, 2011

Fejérdy András: A Szentszék és Magyarország közötti 1964. évi részleges megállapodás. In *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerkesztette: Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor és Rainer M. János. Budapest, L'Harmattan. 195–209.

Gergely, 2001

Gergely Jenő: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990). In *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szerkesztette: Zombori István. Budapest, Szent István Társulat – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 15–104.

Gergely–Kardos–Rottler, 1997

Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*. Budapest, Korona.

Gyarmati, 2011

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon.

Izsák, 1998

Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Budapest, Kulturtrade .

Izsák, 2017

Izsák Norbert: Kádár János a Vatikánban. *Egyháztörténeti Szemle*, 1. sz. 56–76.

Kahler, 2014

Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása avagy a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez.* Lakitelek, Antológia.

Kukorelli, 2010

Kukorelli István: A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény születése és sajátosságai. In *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtésért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából.* Szerkesztette: Köbel Szilvia. Budapest, Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. 69–73.

Ripp, 2006

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, Napvilág.

Szabó, 2001

Szabó Tamás: Az Apostoli Nunciatura története 1990 után. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000.* Szerkesztette: Zombori István. Budapest, Szent István Társulat – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 105–112.

Szabó, 2005

Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Budapest, Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár.

Szabó, 2012

Szabó Ferenc: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája.* Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Tartománya – L'Harmattan .

Tóth, 2015

Tóth Tamás: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1990-ben. In *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai.* Szerkesztette: Fejérdy András. Budapest-Róma, Balassi Intézet – Római Magyar Akadémia – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 245–260.

¹ Érszegi, 2015: 82.

² 1920. évi I. törvény az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről.

³ Az 1927-es intesa semplice (a főpapi kinevezések rendezése) megállapodás szövegét közli Balogh–Gergely (szerk.), 2005: 575–576.; Gergely, 2001: 51–53.

⁴ Gergely–Kardos–Rottler, 1997: 192.

⁵ Balogh, 2014: 16–17.

⁶ Balogh, 2015: 419.

⁷ Feitl (szerk.), 2003: 330.

⁸ Bánkuti, 2011: 29–42.; Czene–Polgár, 2005; Gyarmati, 2011: 253–258.

⁹ Balogh–Gergely (szerk.), 2005: 1027–1029.; Casaroli, 2001: 136–140.; Fejérdy, 2011.

¹⁰ Szabó, 2005: 28–48.

¹¹ ÁBTL 1.11.4. E-V/77. 28. Információs jelentés, 1977. január 10.

¹² ÁBTL 1.11.4. E-V/77. 5. Információs jelentés, 1977. március 16.

¹³ ÁBTL 1.11.4. E-V/77. 38. Információs jelentés, 1977. május 31.

¹⁴ Szabó, 2012: 154–155.; Izsák, 2017.

¹⁵ ÁBTL 1.11.4. E-V/77. 13. Információs jelentés, 1977. június 21.

¹⁶ Szabó, 2012: 158.

¹⁷ ÁBTL 2.7.1. III/II-2-3/9/1984. január 4.

¹⁸ ÁBTL 2.7.1. III/III-162-168/2/1984. augusztus 28.

¹⁹ ÁBTL 1.11.4. E-V/1988. Távirat, 1988. szeptember 26.

²⁰ ÁBTL 1.11.4. E-V/1988. Távirat, 1988. szeptember 26.

²¹ ÁBTL 1.11.4. E-V/89. 176. Információs jelentés, 1989. április 12.

²² Uo.

²³ Izsák, 1998: 173.

²⁴ Fazekas, 2010. 79–80.

²⁵ Ripp, 2006: 510.; Tóth, 2015: 249.

²⁶ Balogh, 1997: 446.

²⁷ ANSA: Agenzia Nazionale Stampa Associata. Olaszország 1945-ben alapított, egyik legjelentősebb hírügynöksége.

²⁸ ÁBTL 1.11.4. E-V/1989. Távirat, 1989. szeptember 20.

²⁹ 1989. évi XXXI. törvény az alkotmány módosításáról. Balogh–Gergely (szerk.), 2005: 1229.

³⁰ Tóth, 2015: 250–252.

³¹ Pest Megyei Hírlap, 1990. január 19.

³² Kukorelli, 2010.

³³ Népszabadság, 1990. február 8.

³⁴ Népszabadság, 1990. február 7.

³⁵ Dunántúli Napló, 1990. február 9.

³⁶ Népszabadság, 1990. február 10.; Balogh–Gergely (szerk.), 2005: 1232–1233.

³⁷ Casaroli, 2001: 170–171.

³⁸ Uo. 167.

³⁹ Szabó, 2001: 105.

⁴⁰ Balogh, 2015: 1348.; Kahler, 2014: 51–53, 104–105.

⁴¹ Gergely, 2001: 99.